

ПОЛЬЩА

УГОРЩИНА

НДР

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

БОЛГАРІЯ

РУМУНІЯ

КІНЕЦЬ СИСТЕМИ

Концепція:
ЗБІГНЄВ ГЛЮЗА

Відповідальний редактор:
ПІОТР ГЛОГОВСЬКИЙ

Редакційна і наукова співпраця:
АГНЄШКА ДЕМБСЬКА, БАРТОШ КАЛІСЬКИЙ

Переклад:
НАТАЛКА РИМСЬКА

Координація українського видання:
ЛУКАШ БЕРТРАМ

Добір текстів:
МАЛГОЖАТА КУДОШ, МАТЕУШ СІДОР

Добір ілюстрацій:
ЕВА СУЛЯЖ

Співпраця у доборі ілюстрацій:
ЙОАННА ЛУБА

Художнє оформлення:
ДАНУТА БЛАГУТ-БЕґАНСЬКА

Обробка світлин:
ПІОТР ЯНЕЧЕК, ПІОТР СУВІНСЬКИЙ

Технічна редакція:
TANDEM STUDIO

Публікація доступна на основі ліцензії Creative Commons
Визнання авторства – Некомерційне використання – Без
залежних творів 3.0 Польща (CC-BY-NC-ND). Інформація про
ліцензію: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

Світлина на обкладинці: Варшава, 17 листопада 1989 року. Демонтаж
пам'ятника Фелікса Дзержинського, творця советської політичної
поліції – ЧК (пізніше – НКВД). *Фотограф Ярослав Стахович / FORUM*

Погляди, виражені у цій публікації, відображають позиції її Авторів.
Матеріали, представлені у цій публікації, не обов'язково збігаються
з офіційною позицією Міністерства Закордонних Справ.

ФУНДАЦІЯ ОСЕРЕДКУ KARTA
Fundacja Ośrodka KARTA
ul. Narbutta 29, 02-536 Warszawa
tel. +48 (22) 848-07-12, e-mail: ok@karta.org.pl
www.karta.org.pl

Друк: READ ME Łódź

Варшава 2014
Видання I
978-83-64476-12-9

КІНЕЦЬ

СИСТЕМИ

Проект співфінансований
з фондів Міністерства
Закордонних Справ
Республіки Польщі

П О Л Ь С Ь К И Й Д Е Т О Н А Т О Р

Збігнєв Глюза

У 1989 році Європа зі східного боку “залізної завіси” стала ареною неймовірного досвіду. Як рідко в історії, багато народів тут упродовж короткого відрізка часу змірялося зі шансом змінити свою долю.

1989 рік був такий інтенсивний немовби перелом у визволенні Центрально-Східної Європи мав відбутися саме в його межах. У січні передвістя системних змін були ледве помітні. У грудні – нове незалежне буття стало дійсністю у Польщі, Угорщині, Чехословаччині. В НДР, Болгарії, Румунії та балтійських республіках СРСР візія системних реформ також уже глибоко закоренилася. Для Польщі кінець року – із поверненням “вільного” державного герба та назви держави – становив виразний знак повернення незалежності.

Дві половини цього року мали різну динаміку. Перша – це етап занепаду комуністичної системи. Ще зі всіма її головними рисами: зухвальством і брутальністю влади (як в НДР, Чехословаччині чи советській Грузії), економічною катастрофою, суспільною апатією і загальним почуттям безнадії. Потреба змін була очевидна, проте комуністи й далі могли придушити кожен вияв бунту. Друга половина – це вже лавинне наростання визвольних суспільних прагнень. Перелом відбувся десь в середині року.

Навесні у Польщі дійшло до зустрічі супротивних сторін. Влада, яка не зуміла опанувати державну кризу, допускає до голосу опозиційні еліти, які, обережно посуваючи межу компромісу, використовують шанс, щоб досягнути реального перелому. У червні стає зрозуміло, що виторгувана угода – не поверхова зміна, а підривання основ устрою, на яке комуністи – всупереч усій своїй практиці – не реагують захисною агресією. Відтоді рік набуває прискорення: наступні місяці у Польщі стають революційними. Польське суспільство, після десятиліття, коли влада позбавила його будь-якого впливу, з недовірою сприймає зміни; інші народи перемагають з більшим ентузіазмом.

Представляємо суспільства, які пройшли цей рік справжньою естафетою. Не досягаючи безпосереднього порозуміння, не плануючи діяти спільно, не узгоджуючи дат, одне суспільство ніби передавало паличку іншому. Коли певний етап завершувався в одній країні, то плавно переносився до наступної. Національні кульмінації були відокремлені, немов етапи естафети. Весна була польська, літо – угорське і балтійське. Восени настала черга німців, чехів, словаків і болгарів. У перших днях зими перелом відчували румуни.

4 червня 1989 року, у день особливої в Європі перемоги суспільства (польського) над комуністичною владою, на площі Небесного Спокою в Пекіні брутально розігнано бунтівних китайських студентів. Там комуністи, зіткнувшись із протестами, не завагалися перед злочином і правлять далі. У країнах, які провели демократизацію і які з часом було прийнято до Європейського Союзу, після 25 років рецидивів комунізму здається неправдоподібним.

Якби всі в Європі жили так, як ми – у стабільному демократичному світі – повернення до початку цього 25-ліття не було б так важливе. Однак 2014 рік в Україні нагадує, що після 1989 року вся Європа не змінилася, а лише пересунула на схід свій кордон.

П О П Е Р Е Д Н Я Д Е К А Д А

Бартош Каліський

Наприкінці сімдесятих років ніщо не свідчило про те, що перед советським блоком залишилося не більше ніж десять років існування. Ще в грудні 1979 року Кремль, переконаний у своїй імперській силі, послав війська до Афганістану.

У Польщі від 1979 року щораз активніше діє демократична опозиція: підпільна, яка формулює основні цілі суспільства (Польське Незалежницьке Порозуміння), і явна, що організовує середовища та громадські рухи (Комітет Громадської Самооборони "KOR" чи Рух Захисту Прав Людини і Громадянина). До кінця сімдесятих вироблено основні програми дій задля демократії і незалежності.

Коли у червні 1979 року Папа Іван Павло II прибув на прощу до Польщі, його вітали мільйонні натовпи, які відкрили у собі здатність самоорганізації поза комуністичною владою. Слова Папи у Варшаві: "Нехай зійде Дух Твій! І відновить обличчя землі – цієї землі!" – трактували не як заклик, а як заповідь.

У тому часі зазнали краху надії чехословацьких інтелектуалів, пов'язані з визнанням Чехословаччиною Заключного Акту Наради з Безпеки і Співробітництва в Європі. Лідер комуністичної партії Густав Гусак не був схильний до будь-якого діалогу. Чільних підписантів опозиційної декларації – Хартії 77, а також діячів Комітету Захисту Несправедливо Переслідуваних (VONS), засуджували до ув'язнення (м. ін. драматурга Вацлава Гавела) або змушували емігрувати.

В Румунії комуно-націоналістичний режим увійшов у фазу посилення репресій. Апарат безпеки розрісся до велетенських розмірів, квітнув культ голови держави та партії – Ніколає Чаушеску. Тих, котрі бунтували, примусово скеровували до психіатричних закладів або висилали з країни. У 1979 році арештовано і засуджено на кілька років ув'язнення ініціаторів Вільної Професійної Спільки Людей Праці в Румунії (SLOMR).

В Угорщині незадоволення інтелігентських кіл політикою влади набуло організованої форми, як-ось вираження солідарності із Хартією 77, контакти з Комітетом Громадської Самооборони "KOR", творення незалежного видавничого руху. Однозначно опозиційний характер мав засновний 1979 року Фонд Допомоги Бідним (SZETA).

У Болгарії найважливішим опозиційним виступом того часу стала Болгарська Хартія 77. Цей та інші акти протесту стикалися з жорстокою реакцією служб безпеки, які навіть вдавалися до таємних убивств.

Специфіка діяльності опозиційних середовищ у Німецькій Демократичній Республіці полягала у тісному зв'язку з протестантськими Церквами, які надавали притулок бунтівній молоді. Особливу популярність здобув мирний рух, який мав на меті запровадження альтернативної (цивільної) військової служби, а також проекологічні ініціативи.

Влітку 1989 року польські комуністи, безпорадні перед наростанням страйкових хвиль, розпочали переговори з робітничими лідерами на Узбережжі, а у підсумку прийняли головний постулат: утворення незалежного профспілкового руху. Багатомільйонна "Солідарність", яка формувалася від вересня 1980 року, стала широким суспільним рухом, який відображав польські демократичні прагнення. Упродовж кіль-

канадцяти місяців її легальної діяльності (1980-1981) Польща зазнала свободи у такому масштабі, який досі був неможливий у советському блоці.

Польську революцію від початку супроводжували погрози советської влади. У грудні 1980 року, внаслідок рішучих дипломатичних дій США, відкликано наказ щодо інтервенції. У березні 1981 року, коли "Солідарність" була в стані цілком паралізувати країну загальним страйком, советська сторона знову погрожувала військовим втручанням. Але вже на початку грудня, коли генерал Войцех Ярузельський був близький до розправи над "Солідарністю", Кремль відмовився надати військовій гарантії на випадок, якби "внутрішня" акція не вдалася.

Запровадження 13 грудня 1981 року воєнного стану, інтернування тисяч опозиціонерів, замороження процесу демократичних змін виявило слабкість комуністів, які опиралися лише на насильство стосовно суспільства. "Солідарність" було заборонено, проте до підпільних структур влилися десятки тисяч осіб. Демократичні суспільства Заходу підтримували цей незалежний підпільний рух. Лідера "Солідарності", Леха Валенсу – лауреата Нобелівської Премії Миру 1983 року – трактували як послідовного виразника польських прагнень. У відповідь на загрозу системі з боку "Солідарності" країни советського блоку загострили свою внутрішню політику, з подвоєною брутальністю розправлялися з опозиціонерами. Від середини вісімдесятих років сигнали відлиги почали долимати з Москви.

Після амністії у вересні 1986 року польська влада припинила арешти на політичному ґрунті. "Солідарність" почала відбудовувати легальні структури. Страйки навесні і влітку 1988 року дали владі змогу усвідомити, що суспільна й економічна стагнація вже загрожує основам системи. Комуністи почали виявляти готовність до діалогу. Заохоченням для них слугували зміни в СРСР (гласність, перебудова), які відкидала влада у НДР, критикував Чаушеску або з великою стриманістю трактували в Болгарії.

Польська опозиція, яка від 1988 року організовувалася довкола Громадського Комітету при голові Незалежної Професійної Спілки "Солідарність" Лехові Валенсі, з Тадеушем Мазовецьким і Броніславом Геремеком на чолі, вирішила розпочати принципову розмову з реформаторським крилом Польської Об'єднаної Робітничої Партії і тим самим виявити йому обережну підтримку. За посередництвом представників Католицької Церкви розпочалися приготування до Круглого Столу. З боку влади серед прихильників діалогу опинилися люди, відповідальні за попередні атаки на суспільство – генералі Войцех Ярузельський і Чеслав Кіщак (міністр внутрішніх справ).

В інших країнах також відбувалися зміни. Під кінець 1987 року Густав Гусак відмовився від найважливішої посади у Комуністичній Партії Чехословаччини; у країні все заворушилося, множилися незалежні ініціативи й акти протесту, проте система й надалі вдавалася до репресій. В Угорщині розпочалися дискусії про вихід з економічної стагнації; коли у травні 1988 року Янош Кадар пішов з посади голови партії, було започатковано ринкові реформи, що відкрило країну для західних інвесторів.

У тій частині Європи, яка була опанована комунізмом, 1988 рік завершився з відчуттям, що система однак втрачає сили.

П

О

Л

Ь

Щ

А

**У Польщі це тривало 10 років, в Угорщині
10 місяців, в НДР 10 тижнів – можливо,
у Чехословаччині це займе 10 днів...**

Тимоті Гартон Еш у розмові з Вацлавом Гавелом
23 листопада 1989 року у Театрі "Laterna Magika", у Празі

Гданськ, 3 червня. Рейд "Солідарності", організований перед виборами до парламенту. Фот. Ян Юхневич / Осередок KARTA (OK)

Ген. Войцех Ярузельський, Голова Державної Ради, у новорічному зверненні:

Поза сумнівом, рік 1989 буде сповнений важливих, вирішальних змін. Отож чого я можу бажати на його порозі? Всі ми зробимо все, щоб рік, який наближається, був для Польщі відкриттям нових широких горизонтів.

Щоб внутрішні переміни закріпили спокій у країні, забезпечили громадський порядок, створили сильні основи національного порозуміння.

Щоб вони стали реальним тривалим вкладом у перебудову та відродження соціалізму, у процес демократизації в Європі. [20]

4 С І Ч Н Я

– У 7-му річницю заборони Незалежного Об'єднання Студентів у Катовицях відбувається нелегальна демонстрація студентської молоді. Учасники скандують гасло: "Міністре Кіщак, ми хочемо діяти легально!" Втручання міліції закінчується затриманням кількох осіб.

Студентські виступи з вимогою легалізації забороненого під час воєнного стану НОС, організації студентських середовищ, близьких до "Солідарності", тривають два тижні у різних містах.

Варшава, січень. Вулична торгівля одягом. Фот. Бернард Біссон / SYGMA/CORBIS/Fotochannels

6 С І Ч Н Я

– СРСР. Заступник міністра закордонних справ, Юрій Воронцов, під час зустрічі із делегацією афганських партизанів, підтверджує зобов'язання щодо виведення советських військ з Афганістану до 15 лютого 1989 року.

10 С І Ч Н Я

– СРСР. У Вільнюсі відбувається опозиційне віче, організоване підпільною Лігою Свободи Литви й антикомуністичною Демократичною Партією. 50-тисячний натовп вимагає визнати незалежність Литви. Влада не втручається.

6 СІЧНЯ

– У Варшаві відбувається зустріч, в якій беруть участь: член Політичного Бюро Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії, Станіслав Цьосек, радник “Солідарності”, Тадеуш Мазовецький, а також керівник Пресового Бюро Єпископату Польщі, о. Алоїз Оршулік. Тема розмови – можливість проведення політичних реформ і подальша легалізація “Солідарності”.

Чергові зустрічі у цьому складі відбуваються кожних кілька днів упродовж цілого січня. Отець Оршулік занотував: “Мазовецький і я ствердили, що постановна Пленуму [ЦК ПОРП] у справі «Солідарності» повинна бути сформульована так, щоб її міг сприйняти не тільки апарат [партійний], але і суспільство, бо інакше не становитиме жодного відкриття. [...] Про умови легалізації будемо дискутувати”.

Графіті Федерації Молоді, що Бореться (FMW)

Підпільна “поштова марка” із зображенням ген. Войцеха Ярузельського та написом: “Наша зла зима”.

Зі збірок Осередку KARTA (OK)

З Новорічних побажань інтелігентів ПНР у підпільному виданні “Opinia Białostocka”:

Отож чого ми, інтелігенція ПНР, бажаємо собі на порозі 1989 року? Вільної Польщі, незалежної від диктатури Москви і ПОРП. Багатопартійності та рівності мандатів у Сеймі для опозиційних партій – тих, які існують, і тих, які щойно постають. Доцінення польської інтелігенції у системі перебудови і реформ. Ліків у боротьбі з “ідеологічним запаленням легенів”. Кольорових телевізорів і телебачення, доступного не тільки для червоної пропаганди. Зарплатні для інтелігенції, якої б вистачало принаймні на 500 бігосів, аби вистачило сил боротися за Незалежну Польщу. Це ж так мало.

Білий Сток, зима [33]

11 СІЧНЯ

– **УГОРЩИНА.** Національне Об'єднання ухвалює постанови про свободу волевиявлення та свободу об'єднань. Постанови уможливають організацію маніфестацій, а також творення некомуністичних політичних об'єднань, проте не уточнюють способу їхньої реєстрації. Терени, які прилягають до Парламенту, було виключено як місця проведення демонстрацій.

Транспарант Незалежної Профспілки
 "Солідарність" із Кракова:
 "Досить червоного терору"

"І хочеться, і колеться".
 Рис. Томаш Жешутек. Зі збірок Музею Карикатури

18 СІЧНЯ

– Попри спротив частини членів, Пленум ЦК ПОРП, який працює уже два дні, на завершення засідання приймає рішення про повернення "Солідарності" легального статусу. Так виконано умову опозиції, згідно з якою вона приєднується до перемовин. У Положінні Центрального Комітету щодо політичного плюралізму записано: "За Круглим Столом повинні бути визначені організаційні форми національного порозуміння, збудованого на широкій основі. Там також повинні бути усталені умови, способи і календар запровадження профспілкового плюралізму і відкриття шляху до творення нових професійних спілок, у тім числі «Солідарності»".

16 СІЧНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** У Празі міліція, вдаючись до палиць, газу і водометів, розганяє маніфестацію на Вацлавській Площі, на місці, де двадцять років тому на знак протесту проти вторгнення військ Варшавського Договору здійснив самоспалення Ян Палах. Служба Безпеки арештувала багатьох учасників маніфестації, серед них Вацлава Гавела та учасників Хартії 77.

18 СІЧНЯ

– **НДР.** Генеральний секретар Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (SED) Еріх Гонекер висловлюється про берлінську стіну: "Стоятиме п'ятдесят і навіть сто років, якщо не зникнуть причини її існування".

27 СІЧНЯ

– У Магдаленці під Варшавою відбувається узгоджена раніше зустріч представників влади та “Солідарності”, яка готує наради Круглого Столу. Прийнято рішення, які уможливають початок розмов у визначеному терміні і поділ праці між трьома робочими групами. У повідомленні, виданому після зустрічі, стверджується: “Після узгодження формули суспільної угоди звернемося до Державної Ради з вимогою змінити постанову про професійні спілки, а за Круглим Столом визначимо термін початку творення «Солідарності»”. Дорогу до перемовин відкрито.

Варшава, 28 січня. Пресконференція “Солідарності” після зустрічі в Магдаленці. Зліва сидять: Тадеуш Мазовецький, Лех Валенса, Броніслав Геремек. Фот. Еразм Цьолек / FORUM

Із нотаток о. Алоїзія Оршуліка:

Мазовецький: Існує не тільки економічна і політична криза, але також велика суспільна недовіра. Мусимо мати це на увазі. Не документи, а факти перемагатимуть цю недовіру. Таким фактом буде Круглий Стіл та його успішне завершення, але засадничим доказом буде відновлення легального статусу “Солідарності”. Другий момент – це той історичний експеримент, який, практично, повинен полягати в тому, аби суспільство зрозуміло, що те, про що ми говоримо, не є вдаване і що це початок шляху ґрунтовної перебудови. Третім елементом є одноразовість і відкритість. Одноразовість означає, що цю виборчу угоду буде укладено на тепер, а не назавжди. Відкритість – що про цю угоду мусимо чітко інформувати суспільство. Магдаленка біля Варшави, 27 січня [34]

Броніслав Геремек, радник “Солідарності”:

Ми бачили національну драму. Знали, що розвал економіки прогресує блискавично, отож якщо не зуміємо швидко досягнути якоїсь угоди, пакту, порозуміння, то можемо прокинутися на руїнах Польщі. Якби ми трактували Польщу як фільварок, зрозуміло, краще було би почекати, аж управитель остаточно виявить свою неспроможність, допровадить все до цілковитої руїни – і тоді одразу перебрати всю владу. Проте йшлося не про фільварок, а про нашу країну.

Варшава [14]

29 СІЧНЯ

– **УГОРЩИНА.** Комуністи визнають, що у 1956 році дійшло до національного повстання, а не – як досі твердили – до “контрреволюції”. Ця декларація партії становить важливий знак змін, що починаються в Угорщині.

Янош Кіш, угорський опозиціонер:

Знову на порядку денному стають вимоги 1956 року. Деякі з них [...] видно в подальшій перспективі. Інші, як багатопартійна конституційна система, увійшли вже до репертуару безпосередніх цілей політичної боротьби. Це становить вирішальний психологічний поворот. [31]

Підпільна "поштова марка". Зібірок ОК

5 ЛЮТОГО

– У Варшаві триває III Конгрес Конфедерації Незалежної Польщі. Нараду перериває втручання міліції і Служби Безпеки. Конгрес виступає з заявою, у якій критикується ідея переговорів із владою. Так само Польська Партія За Незалежність виступає проти будь-яких розмов із владою, звинувачуючи комуністів у цілковитому зруйнуванні Польщі та в репресіях. "Заявляємо, – стверджується у резолюції ППН, – що та частина польських незалежних сил, яка сідає за спільний стіл разом із винуватцями воєнного стану, мимовільно надає підтримку комуністичному правлінню ПОРП".

Варшава, 5 лютого. III Конгрес Конфедерації Незалежної Польщі.

Фот. Єжи Косьнік / FORUM

6 ЛЮТОГО

– **НДР.** Під час спроби втечі через стіну до Західного Берліна прикордонна служба НДР вбила 20-річного Кріса Гефроя і важко поранила його друга. Прикордонники стріляли в утікачів з близької відстані, попри те, що перед тим обидва зупинилися на їхню вимогу.

Після інциденту четверо прикордонників були відзначені медаллю "За заслуги" й отримали по 150 марок премії.

11 ЛЮТОГО

– **УГОРЩИНА.** Прийнято ухвалу про повернення до багатопартійної системи, що спричинило негайне відновлення діяльності близько 50 політичних угруповань. Комуністична влада чинить черговий крок у бік децентралізації системи.

6 ЛЮТОГО

– У Палаці Намісника у Варшаві розпочинаються пленарні засідання Круглого Столу. У них бере участь 57 осіб, які представляють владу й опозицію. Один з учасників з боку опозиції, Єжи Турович, стверджує: “Знаю, що з устрою «реального соціалізму» з дня на день не перестрибнемо у повну демократію, що доведеться досягати розумних компромісів”, але “без справжніх глибоких змін у нашій політичній системі і в практиці її функціонування не буде порозуміння між владою і суспільством”. Після виголошення вступних промов ухвалено рішення про створення трьох робочих груп, т. зв. столиків. Предметом обговорення повинно бути вироблення прийнятних для обох сторін принципів плюралізації суспільного устрою та оздоровлення економічної системи у Польщі.

Лех Валенса у промові під час інавгурації засідань Круглого Столу:
Наші зусилля марнувалися і марнуються, робота погано оплачується, ніщо не відбувається нормально. Це результат поганої системи, результат браку свободи. Ми й досі відчуваємо на плечах подих Сталіна.

Так далі бути не може. Це повинно змінитися – щоб у Польщі далось жити, щоб поляки відчули себе господарями у своїй країні.

[...] Цей стіл оточує національна надія, але також недовіра. Будуть люди, які не сприймуть те, чого ми досягнемо. Не можемо того не бачити і не враховувати. Проте від усіх очікуємо лояльного розуміння важливості питань, які ми порушуємо, і відповідальності, якої цей момент вимагає.

Варшава, 6 лютого [57]

Варшава, 6 лютого. Початок засідань Круглого Столу. Ліворуч – представники влади, праворуч – опозиція. Фот. Еразм Цьольек / FORUM

13 ЛЮТОГО

– **СРСР.** У Кишиневі відбувається незалежна маніфестація, яку організував Молдовський Демократичний Рух. Близько 10 тисяч демонстрантів вимагає повернення латинського письма та визнання молдовської державною мовою республіки. Мітинг закінчується втручанням советської міліції, кілька десятків учасників затримано.

16 ЛЮТОГО

– **СРСР.** У Вільнюсі під час 300-тисячного мітингу, організованого до 71-ї річниці проголошення незалежності Литви, лідери Саюдісу (Литовського Руху за Перебудову), в якому більшість становили комуністи, під тиском громадськості декларують початок боротьби за незалежність. Комуністична влада толерує литовські національні маніфестації.

Варшава, 6 лютого. Відкриття засідання
Круглого Столу. Фот. Анна Петушко / ОК

Вроцлав, 22 березня. Учасники Великоднього маршу вручають квіти міліціонерам. *Фот. Мечислав Міхаляк / ОК*

19 ЛЮТОГО

– **СРСР.** Білоруський Національний Фронт організовує в Мінську першу опозиційну демонстрацію, дозвану владою, у якій бере участь близько 40 тисяч осіб. Маніфестанти з національними прапорами вимагають скасування керівної ролі партії, формування білоруського війська і визнання державного статусу білоруської мови.

5 БЕРЕЗНЯ

– **СРСР.** З ініціатииви незалежного Товариства “Меморіал” у Парку Горького в Москві відбувається кількатисячна легальна демонстрація. Промовці нагадують про злочини Сталіна (у річницю його смерті) та вимагають офіційного засудження.

Через день у Києві кілька тисяч українців вимагають оголошення національної жалоби по жертвах сталінізму.

25 ЛЮТОГО

– Попри запобіжні дії Служби Безпеки (на залізничних і автобусних вокзалах затримано понад 100 осіб), у Ястшембі відбувається перша робоча сесія Конгресу Антикомуністичної Опозиції. У зустрічі бере участь близько 50 діячів різних угруповань, серед яких: Конфедерація Незалежної Польщі, Рух “Свобода і Мир”, “Солідарність, що Бореться”, Польська Соціалістична Партія – Демократична Революція, а також Польська Партія За Незалежність. У підсумковому документі учасники зустрічі критикують комуністичну владу і Леха Валенсу та інших учасників перемовин із владою. Позиція Конгресу однозначна: “Будь-які компроміси з комуністами, незалежно від інтенцій тих, котрі на них пристають – служать лише підтримці режиму, що занепадає”.

2 БЕРЕЗНЯ

– У Магдаленці під Варшавою відбувається зустріч ген. Чеслава Кіщика з Лехом Валенсою, з метою подолання кризи у розмовах Круглого Столу.

Зустрічі в Магдаленці поновлюються до завершення засідань Круглого Столу, у ситуаціях, коли обидві сторони не можуть досягнути компромісу.

15 БЕРЕЗНЯ

– **УГОРЩИНА.** У Будапешті, на річницю Весни Народів, відбувається багатотисячна маніфестація. Посланці “Солідарності, що Бореться” роздають 5 тисяч листівок польською й угорською мовами, нав’язуючи тим самим до повстання 1848 року, зв’язків між двома народами і ситуації в обох країнах.

26 БЕРЕЗНЯ

– **СРСР.** Відбуваються перші частково вільні вибори народних депутатів, які на з’їзді обирають Верховну Раду. Третина місць у Парламенті зарезервована для членів Комуністичної Партії Радянського Союзу, а за решту дві третини змагаються депутати, яких висувують знизу від різних інституцій, закладів і зареєстрованих організацій.

Броніслав Геремек:

Чи ми погоджувалися на 65 відсотків для комуністів? Чи ми віддали їм ті 65 відсотків? Ні, бо вони мали вже 100 відсотків. Натомість ми погодилися на те, щоб вони зі своїх 100 відсотків віддали народу 35. [...] Ми виходили зі системи, в якій суспільство зовсім не мало голосу. Ніхто не запитував народ, хто повинен сидіти в Сеймі. Упродовж 40 років, це вирішувала партія. [14]

5 К В І Т Н Я

– Після двох місяців нарад, у Варшаві засідання Круглого Столу завершуються підписанням підсумкової угоди. У документі *Позиція у справі політичних реформ* записано: “60 відсотків посольських мандатів припадає коаліції ПОРП (PZPR), Об’єднаної Селянської Партії (ZSL) і Демократичної Партії (SD), а наступні 5 відсотків на Згромадження ПАКС (PAX), Польський Католицько-Суспільний Союз (PZKS) та Християнсько-Суспільну Унію (UCHS). Безпартійні кандидати, висунуті від незалежних громадських об’єднань, змагатимуться між собою за 35 відсотків від загальної кількості посольських мандатів”.

Варшава, 5 квітня. Останнє засідання Круглого Столу. *Фот. Кшиштоф Мінлер / Agencja Gazeta*

7 К В І Т Н Я

– **СРСР.** У Тбілісі відбувається масова демонстрація. Тисячі грузинів зібралися перед комітетом партії, вимагаючи повернення незалежності та територіальної цілісності Грузії. Протест триває неперервно день і ніч, кількість учасників маніфестації сягає 200 тисяч.

7 КВІТНЯ

– Сейм ПНР ухвалює зміни до конституції, які запроваджують Сенат і пост президента. Прийнято також новий закон про вибори до обох палат Парламенту та закон про громадські об'єднання.

8 КВІТНЯ

– У підземеллях костелу на вул. Житній у Варшаві відбувається засідання Громадського Комітету, який здійснює патронат над виборчою кампанією “Солідарності”. Наступного дня Комітет приймає рішення про недопущення до свого складу представника Конфедерації Незалежної Польщі.

Інформація III Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ про засідання Громадського Комітету:

Т[адеуш] Мазовецький [...] підкреслив – на підставі розмов з представниками деяких груп, які не брали участі в розмовах за Круглим Столом – що “ліпше не отримати 5 чи 10 мандатів, ніж здобути їх у спосіб, який потім помститься”.

Я[цек] Куронь [...] ствердив, що виборча платформа “Солідарності” повинна базуватися на трьох елементах: суверенності народу, демократії, процесі еволюційних змін.

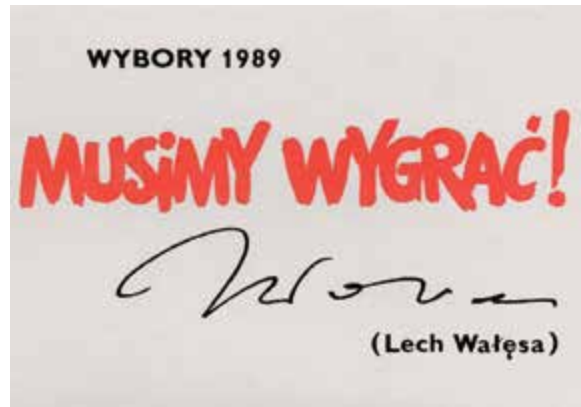
Я[н] Ольшевський: апатія суспільства є наслідком не лінощів, а недовіри і непевності щодо всього. [...]

Л[ех] Валенса [...] підкреслив, що існує потреба великої активності й ефективності у виборчій кампанії, бо “...вибори мусимо виграти. Не маємо іншого виходу”.

Варшава, 8 квітня [25]

Варшава, 8 квітня. Засідання Громадського Комітету.
Фот. Єжи Косьнік / FORUM

Виборча листівка “Солідарності”: “Мусимо виграти!”.
Зі збірок ОК

8 КВІТНЯ

– **УГОРЩИНА.** Представники опозиційних угруповань, зосереджених навколо Круглого Столу Опозиції, відкидають пропозицію з боку влади розпочати переговори без попередніх умов. Початок розмови опозиція ставить у залежність від згоди комуністів на проведення вільних виборів.

Імре Конья, угорський опозиціонер:

Круглий Стіл Опозиції [...] становив демонстрацію перед цілим світом, що хоча опозиція складається з різних відтінків, та однак може об'єднатися. Водночас схилив приєднатися інші організації, бо в очах суспільства це надавало певної легітимності. [43]

З виборчої програми Громадського Комітету “Солідарність”:

Чому ми йдемо голосувати?

Закликаємо всіх взяти участь у виборах, тому що бачимо користь, яку Польща може здобути завдяки участі незалежних сил у Сеймі та Сенаті. Це важливий шанс на сьогодні і на майбутнє.

[...] Стаючи до виборів, не закриваємо очей на те, що система державного правління й далі залишається недемократичною – і не маємо наміру її легітимізувати. Хочемо змінити цю систему шляхом еволюційних змін, використовуючи також парламентарні методи. Можливість обмеженої участі в Парламенті не є ласкою з боку влади, а повернення народів того, що йому належиться.

[...] Нашою метою є суверенність народу і незалежність держави, перезавантаження Речі Посполитої. Прагнучи до цієї мети, хочемо застосовувати методи легальної діяльності, парламентської політичної боротьби.

Прагнемо зміцнити людські і громадянські права, щоб вільні люди могли спільно будувати свою країну.

Варшава, квітень [25]

Виборчий плакат “Солідарності”: “Не спи, бо проголосують за тебе”. Зі збірок ОК

9 К В І Т Н Я

– У Гданську, після літургії у костелі св. Бригіди, “Солідарність, що Бореться” організовує маніфестацію проти домовленостей Круглого Столу. Демонстранти закликають бойкотувати контрактів вибори, вважаючи їх недемократичними. Наступного дня Лех Валенса коментує ці події: “Факт, що щенята дзявкають на вулиці на те чи інше, не має значення”. Маніфестації різних незалежних угруповань проти порозуміння влади і профспілок відбуваються практично щоденно у різних містах Польщі, аж до дня виборів.

9 К В І Т Н Я

– **СРСР.** О 4.00 советські відділи сил безпеки і військово атакують учасників маніфестації у Тбілісі. Бійці спецназу катують безборонних людей металевими палицями, саперними лопатами і ножами. Для розгону натовпу застосовують також бойові гази. Гине близько 40 осіб, є сотні поранених.

Упродовж наступних днів до лікарень звертаються десятки людей із симптомами сильного отруєння. Після придушення опозиційних демонстрацій советська влада запроваджує у Грузії комендантську годину і повну ізоляцію республіки. На вулицях грузинської столиці з'являються танки та бронетранспортери.

11 КВІТНЯ

– Перестає виходити мазовецький тижневик “Tygodnik Mazowsze”. Редакція цієї підпільної газети переходить у колектив, яким керує Адам Міхнік, який має видавати легальну газету опозиції.

13 КВІТНЯ

– Державна Рада створює Державну Виборчу Комісію, а також визначає термін виборів – 4 і 18 червня.

16 КВІТНЯ

– У Гданську урочистість, присвячена пам'яті жертв Катинського злочину, переходить в антиурядову демонстрацію. Близько 10 тисяч осіб вимагає виведення советських військ, які стаціонують у Польщі. Кілька сотень людей вирушає до будинку воєводського комітету ПОРП. Доходить до зіткнень з міліцією.

Варшава, квітень. Редакція тижневика “Tygodnik Mazowsze” у помешканні Гелени Лучиво.

Фот. Анна Петушко / ОК

Гданськ, 16 квітня. Демонстрація опозиції у річницю Катинського злочину. Фот. FMW/OK

17 КВІТНЯ

– СРСП. Литовська Демократична Партія організує легальний мітинг у Вільнюсі. Кілька тисяч демонстрантів вимагає виведення окупаційних советських військ.

Варшава, 17 квітня. Повторна реєстрація НСП “Солідарність” у воєводському суді. Фот. Кишиштоф Вуйцік / FORUM

Лех Валенса, лідер “Солідарності”:

По ста місяцях наших змагань, воєводський суд у Варшаві знову зареєстрував Незалежну Самоврядну Профспілку “Солідарність” – загальнопольську організацію з осідком у Гданську. Відбулося це без фанфар, а також без великого зацікавлення з боку медіа. Ми, поляки, любимо вигравати серед гулу гармат і биття барабанів, під розгорнутими знаменами. Натомість мирні, “бюрократичні” перемоги нас надихають менше, хоча вони свідчать про більшу політичну культуру. Від початку того “другого життя” було видно, що “Солідарність” вже не буде лише об’єднанням “цілого народу” проти комуністичної номенклатури, а зрілою тривалою структурою, що громадить людей із відповідно розвинутою свідомістю.. [53]

17 КВІТНЯ

– Воєводський суд у Варшаві здійснює поновну реєстрацію Незалежної Самоврядної Профспілки “Солідарність”. Через три дні зареєстровано Незалежну Самоврядну Профспілку “Солідарність” Індивідуальних Рільників.

25 КВІТНЯ

– Конфедерація Незалежної Польщі організовує перед Варшавським університетом виборчий мітинг, який закінчується втручанням відділів громадської міліції й арештуванням кількох осіб. Конфедерація, попри критичне ставлення до Круглого Столу, вирішує однак висунути своїх кандидатів на контрактні вибори.

Імре Конья, угорський опозиціонер:

Після бурхливої дискусії за Круглим Столом Опозиції ми прийняли рішення, що не візьмемо участі у переговорах, які пафосно анонсує преса, бо наші умови не було виконано. Я з’явлюся тільки як представник від усіх. Маю заявити, що ми не ухиляємося від розмов, але не хочемо брати участі у вдаванні. [43]

22 КВІТНЯ

– **УГОРЩИНА.** Незалежні партії і політичні організації, які брали участь у Круглому Столі Опозиції, визначають спільну позицію перед початком розмов із комуністами. Найважливішим пунктом для опозиції є усталення терміну вільних виборів до Парламенту. Угорські дисиденти стверджують, що досягнення польського Круглого Столу надто скромні, аби з них брати приклад.

28 КВІТНЯ

– Стартує виборча кампанія. Польське Радіо транслює першу виборчу програму Громадського Комітету.

Через день, на потреби кампанії, на Гданській Корабельні відбувається фотосесія кандидатів Громадського Комітету до Парламенту – з Лехом Валенсою.

Заява Конфедерації Незалежної Польщі:

Явно недемократичний виборчий закон провокує природне і зрозуміле бажання бойкоту. Викликати такий відрух – це була наперед запланована дія, щоб за значної виборчої пасивності здобути максимум легітимізації для узурпаторської влади. У цій ситуації бойкот виборів [...] був би реалізацією очікувань комуністів. Бойкот став би підтримкою ПОРП та її союзників. Однак ці недемократичні вибори можна перемінити у плебісцит проти комуністичної влади і водночас принаймні на частину мандатів вибрати справді незалежних послів та сенаторів. Можемо вже на цих виборах започаткувати процес пробивання до незалежності і демократії. [7]

Гданськ, 29 квітня. Фотосесія на потреби виборчої кампанії з Лехом Валенсою. На світлинах згори: Яцек Куронь, Зоф'я Куратовська, Анджей Щепковський. Фот. Еразм Цюлек / FORUM

28 КВІТНЯ

– СРСР. До лікарні у Тбілісі потрапляють чергові особи зі симптомами отруєння бойовим газом. Кількість жертв демонстрації 9 квітня зростає до 100 осіб. Військові органи відмовляються оприлюднити, який газ було застосовано під час зіткнень, через що лікарі не можуть надати ефективну медичну допомогу.

8 ТРАВНЯ

– Згідно з домовленостями, досягнутими під час засідань Круглого Столу, з’являється перший випуск “Газети Виборчої” – щоденної газети, яка має представляти опозиційну “Солідарність”. Газету готує колектив під керівництвом Адама Міхніка. У числі, яке з’являється накладом 150 тисяч примірників, представлено кандидатів до Парламенту від Громадського Комітету. Поруч з віньеткою видно гасло: “Немає свободи без «Солідарності»”.

Перший номер “Газети Виборчої”

Колектив редакції “Газети Виборчої” у вступній статті:

Ось, після понад сорока років, перша у Польщі, а напевно і в цілому блоці – нормальна багатотиражна незалежна газета. Під “нормальною” розуміємо таку, яка прагне передовсім інформувати – всебічно, швидко й об’єктивно, чітко відділяючи коментар від інформації. Досі ми лише чули про такі газети – тепер маємо намір її робити. [...] Відчуваємо зв’язок із “Солідарністю”, проте збираємося представляти погляди й оцінки усього незалежного суспільства, різних опозиційних напрямів.

Варшава, 8 травня [8]

Томаш Яструн, опозиційний письменник:

Мій син, ще учень початкової школи, з друзями-однокурсниками і друзями з подвір’я взяв надзвичайно активну участь у виборах [виборчій кампанії]. Найбільш захопливим для дітей, зрозуміло, було розвішування плакатів. [...] Вони почали від вулиці Бернардинської на Садибі [дільниця Варшави], відомій з гіршого боку, оскільки там мешкав капітан Пйотровський [вбивця отця Попелушка]. Принаймні не жив там у чужій стихії. [...] Якись милі пані розкричалися: “Що то за свинство, вони вже навіть дітей використовують. Не знаєте, кому служите, вся «Солідарність» то євреї”. Не інакшими були дописи на дуже багатьох наших плакатах. Здається, це знак не тільки якоїсь нової брудної хвилі, [...] але також цілковитої безрадності людей, яким валився світ.

Варшава, травень [21]

7 ТРАВНЯ

– **НДР.** Відбуваються місцеві вибори. Опозиція спостерігає за ними, викриваючи масові фальшування виборчого процесу. У Ляйпцигу міліція затримує близько 100 осіб, які протестують проти нечесних виборів. Відтоді сьомого числа кожного місяця у різних містах НДР відбуваються демонстрації опозиції.

8 ТРАВНЯ

– **КИТАЙ.** Розширюється протест студентів, які від 15 квітня провадять демонстрації у Пекіні. Головною вимогою страйкувальників є визнання комуністичною владою нещодавно закладеного Автономного Союзу Китайських Університетів – організації, яка провадить діяльність задля демократичних змін.

Варшава, весна. Під час виборчої кампанії: "Голосуй за «Солідарність»".

Фот. Войцех Друц / ОК

9 ТРАВНЯ

– Польське телебачення на II каналі транслює першу виборчу програму "Солідарності". Зроблена майже по-аматорськи, представляє передовсім постать Леха Валенси. У другій частині програми з'являються публічні особи, які пояснюють, чому голосуватимуть за "Солідарність".

– З цілої Польщі доходять повідомлення про те, що "невідомі особи" зривають виборчі плакати Громадського Комітету.

Лех Валенса на пресконференції:

Якщо не знищить нас хвиля страйків, не зупинимося на економічних вимогах і не злегковажимо політичних справ, то дотягнемо Польщу до Європи. До Європи, яка буде відкрита, як ті інші країни [західні]. Відкрита на виїзди, відкрита на приїзди, на працю. Але водночас до Європи, яка буде єдина і не забере нам тієї нашої родинної, нашої національної інтимності. [2]

14 ТРАВНЯ

– **КИТАЙ.** 300 тисяч демонстрантів проводить у Пекіні маніфестацію задля повернення усіх громадських свобод. Студентська делегація зустрічається з членами керівництва Комуністичної Партії Китаю і представляє свої вимоги.

Жанг, китайський студент:

Увесь час нас у чомусь переконують і говорять, що маємо робити. [...] Прецінь ми також маємо свої "засади". Наприклад, Горбачов дозволяє говорити у своїй країні. Чому ми не можемо вести таких самих відкритих дискусій у нас? Тому я прийшов на площу.

Пекін, травень [37]

Краків, 18 травня. Вуличні
зіткнення демонстрантів
із міліційними відділами.
Фот. FMW/OK

Варшава, травень. Виборчі плакати "Солідарності". Фот. Єжи Косьнік / FORUM

Виборчий плакат ПОРП. Фот. Кріс Ніденталь / FORUM

22 ТРАВНЯ

– За два тижні до виборів кампанія входить у вирішальну стадію. Попри певні побоювання, комуністи переконані, що матимуть добрий результат. Войцех Ярузельський, у розмові з генеральним секретарем Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (SED) Еріхом Гонекером, стверджує: "Це велика політична школа. Важко передбачити загальний результат виборів. [...] Сподіваємося, що щось здобудемо. Вибори до Сенату проводяться в іншому варіанті, але Сенат має менше значення, ніж Сейм. Проте й тут боремося за здобуття позиції. Переважно задля політично-пропагандистського ефекту. [...] Ситуація в армії, у безпеці сприятлива. І опозиція про це знає".

20 ТРАВНЯ

– **БОЛГАРІЯ.** Відбуваються масові демонстрації населення турецького походження, яке вимагає звільнення своїх діячів і дотримання прав меншості. Упродовж тижня сили безпеки розганяють демонстрацію, гине 7 осіб. На початку червня влада видає наказ громадянам турецького походження негайно покинути країну. Розпочинається їхнє масове переселення до Туреччини.

26 ТРАВНЯ

– **СРСР.** У Москві відбуваються демонстрації проти виборів Верховної Ради СРСР, до якої не потрапив жоден кандидат з табору реформаторів. Демонстранти з російськими національними прапорами скандують антикомуністичні й антипартійні гасла. На площі Пушкіна міліція розганяє учасників "нелегального зборища". Найбільший

2 ЧЕРВНЯ

– Після восьми років відновлено вихід видання “Tygodnik Solidarność” за редакції Тадеуша Мазовецького. Цей перший у ПНР незалежний суспільно-політичний тижневик постав у квітні 1981 року і виходив до моменту введення воєнного стану. За два дні до виборів Мечислав Ф. Раковський записує у щоденнику: “Сьогодні ввечері Войцех Ярузельський виступив на телебаченні. Закликав до здорового глузду, став понад виборчою боротьбою [...] Небагато змінить тим виступом, але побачимо. Атмосфера занепокоєння в урядово-партійному істеблішменті зростає”.

Тадеуш Мазовецький у вступній статті:
Усвідомлення, що ми входимо у фазу творення основ демократичної Польщі, накладає нам сьогодні нове бачення завдань, які стоять перед нами. [...] Досі вистачало спротиву перед тоталітаризмом. Тепер треба будувати суспільні структури демократії. Досі ми говорили про необхідність плюралізму. Тепер треба вміти цей плюралізм практикувати. Досі ми все адресували супротивникам, тепер цінності, за які ми боролися, треба також примірювати до себе.

Варшава, 2 червня [51]

Варшава, 2 червня. Тадеуш Мазовецький разом із групою редакторів забирає з друкарні перший номер відновленого тижневика “Tygodnik Solidarność”. Фот. Лешек Вдовінський / FORUM

дозволений владою мітинг за участі 100 тисяч осіб відбувається на стадіоні в Лужниках.

Через день представника “демократів” Бориса Єльцина, який у березневих виборах до Ради Народних Депутатів отримав від мешканців Москви близько 90 відсотка голосів, було включено до Верховної Ради.

3 ЧЕРВНЯ

– **КИТАЙ.** Ситуація у Пекіні стає все напруженішою. Багатотисячний натовп демонстрантів стримує військові відділи, які хочуть опанувати центр столиці. Будинок Парламенту обкидали камінням.

Підпільна "поштова марка":
"Я є (п)осел ПОРП". Зіброк ОК

Лех Валенса:

Належало зробити все, аби увірватися у зазначену щілину демократії, лише це дозволяло відділити червону скелю від національного моноліту. Вибори давали шанс створити перехідний лад, який, проте, становив би істотний плацдарм для майбутньої переможної баталії. [...] Перед дільничними виборчими комісіями стояли пікетування від "Солідарності", які інструктувати незорієнтованих, як вибрати кандидата зі списку Громадського Комітету. [...]

Ми були свідомі, що на наших очах відбувається екзамєн для кількох поколінь і що наступного ранку Польща буде вже іншою країною. Беручи участь у виборах і голосуючи за наших кандидатів, ми підтримували зміни без кровопролиття. А прецінь міг бути інший сценарій.

Гданськ, 4 червня [53]

4 ЧЕРВНЯ

– У першому турі парламентських виборів бере участь 62 відсотки виборців. Опозиція здобуває безсумнівну перемогу, здобуваючи 160 зі 161 мандату у Сеймі, визначеного угодами Круглого Столу, а також 92 місця зі 100 у Сенаті. Для влади найвідчутнішою є поразка загальнодержавного списку, в якому опинилася більшість лідерів коаліційних партій. Через два тижні, за низької активності виборців, відбувається другий тур. Кандидати Громадського Комітету здобувають один мандат (якого бракувало) у Сеймі і 7 у Сенаті.

Варшава, 4 червня. Інформаційний пункт "Солідарності". Фот. Еразм Цюлек / FORUM

4 ЧЕРВНЯ

– **КИТАЙ.** Неформальний лідер Ден Сяопінь наказує армії силою зайняти площу Тянанмень у Пекіні й усунути з неї студентів, які вимагали проведення системних реформ. О другій годині ночі на вулиці міста в'їжджають танки, а відділи піхоти стріляють з автоматів у беззахисних демонстрантів. Розправа триває кілька годин. Незалежні медіа повідомляють про кілька тисяч убитих.

5 ЧЕРВНЯ

– Комуністи, змирившись із виборчою поразкою, намагаються зберегти для себе якнайбільше влади. Упродовж кількох днів відбуваються зустрічі влади з представниками опозиції та єпископату. Загроза визнання недійсними результатів виборів стає причиною того, що радник “Солідарності” Броніслав Геремек приймає введення таких змін до законодавчих актів, які уможливають доповнення представництва з боку коаліції.

Через тиждень влада повідомляє, що згідно з ухвалами Круглого Столу президентом стане ген. Войцех Ярузельський. Ген. Чеслав Кіщак у розмові з архієпископом Броніславом Домбровським стверджує, що якби ген. Ярузельський “[...] не був вибраний президентом, то нам загрозувала б подальша дестабілізація й увесь процес політичних змін мусив би закінчитися. Жодного іншого президента не будуть слухати у силах безпеки й у війську”.

Збігнев Ферчик, опозиціонер:

Ми поділилися на групи і після півночі почали приймати протоколи комісії. Перші звіти і... ми не хотіли вірити. При наступних вже було очевидно – величезна перевага “Солідарності”. Велика радість і полегшення. Замішання у наших противників. Компенсували це вимушеною усмішкою і нецирими вітаннями. Ми ще не знали, які результати в наших округах і в цілій країні. Невдовзі стало зрозуміло – ми виграли все, що було можливо. Це був великий успіх, величезне задоволення.

Нова Гута, 5 червня [55]

8 ЧЕРВНЯ

– **НДР.** У Східному Берліні 300 демонстрантів бере участь у марші протесту проти фальсифікації на місцевих виборах в НДР, які відбулися місяць тому. Міліція арештує близько 100 осіб.

Вроцлав, 10 червня. Після кривавих подій на площі Тянанмень: “Дивись на Китай”. Фот. Генрик Прикель / NAF Dementi / Осередок “Пам’ять і Майбутнє”

Єжи Урбан, директор радіо і телебачення:
Зранку після виборів мене запросили на засідання Політичного Бюро. Чажастий, наш орел від виборчої кампанії, який іще день перед тим переймався, щоб перемога ПОРП не була надто тотальною, підсумував результати: цілковита поразка. Я написав на аркуші заяву про програні вибори та визнання результатів [...]. Ярузельський голосно її прочитав – і тоді я пережив найбільше потрясіння. Ярузельський запитав, чи є зауваження. І ніхто не мав жодних. Отож передання влади відбулося без дискусії.

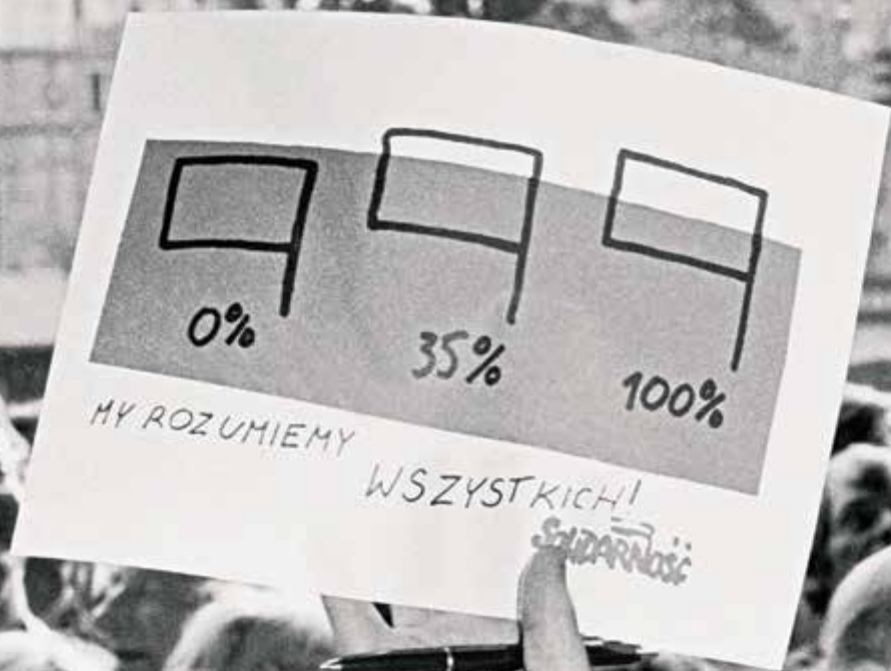
Варшава, 5 червня [49]

Берлін, 8 червня. Демонстранти несуть транспарант із гаслом “Ніколи не змиримося з виборчим шахрайством”, а також пофарбовану у чорний колір виборчу урну з написом “Тут спочиває демократія”.

Фот. Associated Press / East News

Варшава, 4 червня. В очікуванні на попередні результати виборів. Слоган на постері: "Ми розуміємо всіх". Фот. Томаш Вежейський / FOTONOVA

Фрагмент післявиборчого плакату "Солідарності". Зі збірок ОК

9 ЧЕРВНЯ

– У розмові з ген. Чеславом Кіщакком Адам Міхнік відкидає ідею створення "великої коаліції" і приймає пропозицію вибрати ген. Войцєха Ярузельського президентом, взамін за крісло прем'єра для опозиції. Чеслав Кіщак: "Щойно задекларували, що їх не цікавлять урядові посади, що вони за парламентську коаліцію. Тепер уже говорять про крісло прем'єра".

12 ЧЕРВНЯ

– Державна Рада приймає декрет, який змінює виборче законодавство. 33 мандати із загальнодержавного списку буде передано в округи, проте змагатися за них можуть лише нові кандидати. Наслідком цієї зміни є остаточне відсування чільних діячів коаліції Польської Об'єднаної Робітничої Партії (PZPR), Об'єднаної Селянської Партії (ZSL) і Демократичної Партії (SD).

Мечислав Ф. Раковський під час засідання Секретаріату ЦК ПОРП:

Те, що ПОРП віддає посаду прем'єра – це віддавання влади, це необхідність переходу партії в опозицію. [...]

Сьогодні наш шанс – це демонстрування непохитності. Я боюся дефетистських позицій, які доведуть до того, що ми програємо, а з нами тисячі, а навіть мільйони людей, які нам колись повірили. Я проти будь-яких поступок.

Варшава, 16 червня [48]

Броніслав Геремек:

Ми показали, що комунізм неухильно закінчується, що король голий, що з усієї могутності у нього залишився тільки оголений меч, що не має жодної суспільної підтримки. Червневі вибори довели те, що було очевидне, але не підтверджене емпірично – що комуністи не мають жодної підтримки, а при владі їх тримає історична інерція, яка опирається на ілюзію насильства. Результати виборів, записані за допомогою реальних цифр, становили зворотний пункт у мисленні про майбутнє Європи, бо від менш чи більш вдалих спекуляцій давали змогу перейти до аналізу фактів. [14]

9 ЧЕРВНЯ

– **СРСР.** Під час засідання З'їзду Народних Депутатів у Москві засновник незалежного Товариства "Меморіал" Андрей Сахаров вимагає усунення з советської конституції статті, у якій ідеться про "керівну роль комуністичної партії". Виступ був зустрінутий оплесками лише частини депутатів, передовсім з Москви і країн Балтики.

У Г О Р Щ И Н А

На початку 80-х років я в Угорщині говорив про 1956 рік, про “Солідарність” і про мою віру, що цей устрій рано чи пізно однак розпадеться – а коли мені не вірили, казав: приїжджайте до Польщі і повірите.

Акош Енгельмаер, на дискусії під час зустрічі *Спільне минуле*
– *спільна пам'ять?* у Вроцлаві в жовтні 2002 року

Будапешт, 23 жовтня. Мітинг з нагоди
проголошення Угорської Республіки.
Фот. Бернард Біссон / SYGMA / CORBIS / Fotochannels

Імре Конья, угорський опозиціонер:

Опозиційні організації прийняли рішення, що я також повинен виступити із заявою від імені Круглого Столу Опозиції. [...] Це було велике пережиття, зокрема тому, що я ніколи раніше не був у будинку Парламенту. Ми увійшли до будинку через якесь бічні двері, потім ішли по великих сходах. Клацали фотоапарати, блискалки спалахи. Після прибуття до Мисливської Зали обидві делегації представилися одна одній. До мене підійшов [секретар ЦК] Дьйордь Фейтї, подав мені руку. Я сказав йому, як називаюся. Відповів, що знає мене з телебачення.

Будапешт, 13 червня [43]

13 ЧЕРВНЯ

– Після кількох місяців приготувань у Будапешті відбувається перше засідання Трикутного Столу за участі Угорської Соціалістичної Робітничої Партії, Круглого Столу Опозиції і т. зв. третьої сили, що складалася з громадських організацій, підпорядкованих владі. Розмови стосуються передовсім засад запровадження плюралізму в Угорщині і проведення демократичних парламентських виборів. Переговори триватимуть три місяці.

Будапешт, червень. Наради Трикутного Столу. Фот. Угорська Телеграфічна Агенція МТ / Угорський Інститут Культури у Варшаві

З листа Комуністичної Партії Китаю, опублікованого у німецькій пресі:

Екстремістська меншість осіб з ворожими намірами планувала повалити народну республіку, соціалістичний порядок і керівництво партії. Ця політична кліка асоціальних елементів отримує підтримку з-за кордону і опирається на ідеологію громадянського лібералізму. [30]

14 ЧЕРВНЯ

– **НДР.** Влада виражає рішучу підтримку щодо дій комуністів у Китаї, які докладають “зусиль для припинення антисоціалістичних виступів”. Тим часом китайська влада публікує список телефонних номерів, на які громадяни можуть телефонувати, аби допомогти “у здійсненні народної справедливості”.

Будапешт, 16 червня. Урочистий похорон Імре Надья.

Фот. Угорська Телеграфічна Агенція МТ / Угорський Інститут Культури у Варшаві

16 ЧЕРВНЯ

– У Будапешті 300-тисячний натовп бере участь у символічному похороні Імре Надья, лідера угорського повстання 1956 року, якого замордували комуністи. Нав'язуючи до символіки подій 33-літньої давності, учасники вимажують угорськими прапорами з вирізаним гербом комуністичної держави. Перебіг демонстрації транслює угорське телебачення. Того самого дня вмирає Янош Кадар, особа, співвідповідальна за смерть Надья.

Віктор Орбан, угорський опозиціонер, у промові на Площі Героїв:

Якщо ми повіримо у власну силу, то зможемо покласти край комуністичній диктатурі; якщо будемо досить рішучі, зможемо змусити партію провести вільні вибори; якщо не змарнуємо ідеалів 1956 року, тоді зможемо вибрати уряд, який почне переговори з росіянами щодо швидкого виведення їхніх військ. Нас не задовольняють обіцянки комуністів, мусимо довести до такої ситуації, щоб правляча партія навіть якби хотіла – не могла взяти щодо нас сили.

Будапешт, 16 червня [29]

23 ЧЕРВНЯ

– **ПОЛЬЩА.** У Сеймі і Сенаті створено Громадянський Парламентський Клуб на чолі з Броніславом Геремеком. Попри кількісні обмеження, які випливають з угод Круглого Столу, “солідарнісна” частина Парламенту стає рушійною силою мирної трансформації комуністичної системи у демократичну.

Броніслав Геремек, голова Громадянського Парламентського Клубу:

Відмовляючись від виставлення власного кандидата [на президента] після такого очевидного виборчого успіху, ми виразно говорили, що стоїмо перед укладом сил, який опирається на накинутій нам угоді, яку вважаємо тимчасовою. [14]

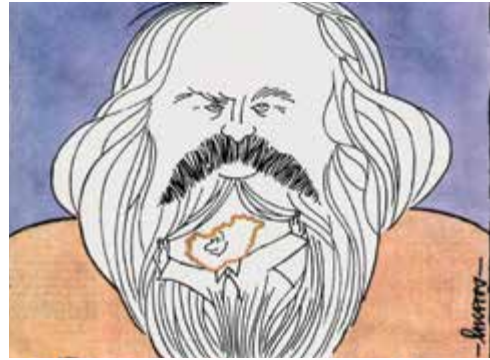
Золтан Біро, угорський опозиціонер, учасник засідань Трикутного Столу:
Сьогодні Угорщина живе під знаком мрій про вільні вибори. Думаю, що саме в комісії, яка займається виборами, відбуватиметься дуже інтенсивна робота і дуже жваві дискусії. Залишаюся при своїй думці, що вибори повинні відбутися ще в цьому році. Тут повинні вирішувати не інтереси партії, а інтереси держави. [...] Якщо державі потрібен Парламент, вибраний на вільних виборах, а також сформований на цій основі правочинний уряд, визнаний народом, то вибори належить провести якнайшвидше.

Будапешт, червень [9]

Сопрон, 27 червня. Алоїз Мок і Дьюла Горн перетинають засіки на кордоні.

Фот. Бернгард Й. Гольцнер / Associated Press / East News

Сатиричний рисунок з обкладинки червневого числа угорського часопису "Ludas Matyi"

21 ЧЕРВНЯ

– У Мисливській Залі Парламенту в Будапешті розпочинається другий тур розмови представників керівної Угорської Соціалістичної Робітничої Партії з представниками опозиції. Угрупування, зосереджені у Круглому Столі Опозиції, вимагають якнайшвидшого призначення вільних виборів.

27 ЧЕРВНЯ

– Міністри закордонних справ Угорщини Дьюла Горн і Австрії Алоїз Мок, перетинаючи прикордонні засіки, здійснюють символічне руйнування Залізної Завіси. В наступних днях починається систематичний демонтаж прикордонних бар'єрів і засік. Колючий дріт використовується для виготовлення пам'яток Залізної Завіси, які продають переважно закордонним туристам.

28 ЧЕРВНЯ

– **ПОЛЬЩА.** Войцех Ярузельський виступає із заявою, у якій стверджує, що часи монополії влади ПОРП відійшли в минуле. На його думку, партія зазнала поразки на виборах, оскільки "суспільство не зрозуміло заангажування ПОРП у процес проведення реформ і запровадження демократії".

29 ЧЕРВНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** У Празі підписанти Хартії 77 адресують владі петицію *Кілька думок*, у якій закликають до проведення в країні глибоких системних реформ, дотримання прав людини і повного повернення громадянської свободи. Пишуть зокрема: "Ми звертаємося до влади нашої країни, аби врешті зрозуміла, що настав час реальних змін системи [...]. Першим кроком до будь-яких радикальних змін,

Варшава, 30 червня. Студентський марш проти кандидатури ген. Войцеха Ярузельського на пост президента. Фот. Еразм Цьолек / FORUM

П О Л Ь Щ А

Рис. Збігнев Зьомецький.
Зі збірок Музею Карикатури

починаючи від запровадження нової конституції і завершуючи економічною реформою, повинна бути ґрунтовна зміна суспільного клімату в нашій країні і повернення до давнього духу свободи, довіри, толерантності і плюралізму. [...] Суспільний діалог є єдиним можливим виходом із глухого кута, в якому нині перебуває Чехословаччина". Режимна преса звинувачує діячів Хартії 77 в "закликах до терористичних актів".

30 ЧЕРВНЯ

– **ПОЛЬЩА**. Під Центральним Комітетом ПОРП у Варшаві відбувається демонстрація незалежних угруповань, які виступають проти кандидатури ген. Войцеха Ярузельського на пост президента. Вперше за кілька місяців міліція використовує водомети для розгону близько 500 демонстрантів.

6 ЛИПНЯ

– Верховний Суд Угорщини здійснює реабілітацію лідера повстання 1956 року Імре Надья, а також визнає, що виконання над ним вироку смерті було незаконним.

■ У будинку угорського Парламенту знову зустрічаються представники влади й опозиції. Тема наради – принципи переходу Угорщини від комунізму до демократичної системи.

14 ЛИПНЯ

– У Будапешті члени і симпатички Партії Жовтень й Угорської Радикальної Партії проводять неформальну акцію “декомунізації” назв вулиць.

Імре Міч, учасник засідань Трикутного Столу від Союзу Вільних Демократів:

Півроку тому ми навіть не могли мріяти про те, що сьогодні стало дійсністю.

Але не можна дозволити собі темп ані занадто швидкий, ані занадто повільний. Якщо будемо йти дуже повільно, то люди зробляться нетерплячі, перестануть вірити, що ми коли-небудь дійдемо до парламентської демократії. Натомість якщо підемо надто швидко, то нам може зарожувати дезорганізація і навіть якийсь вибух.

[...] Ми є невід’ємною частиною Європи, однак останні 40 років віддалилися від неї, тим-то тепер нашим завданням є забезпечити повернення.

Будапешт, липень [38]

Будапешт, 14 липня. Акція повернення назви вулиці Палатина (Nádor utca), яку в 1960 році комуністи перейменували на вулицю Ференца Мюніха. Фот. Пірошка Надь

7 ЛИПНЯ

– **НДР.** 120 опозиціонерів зі Східного Берліна, які оприлюднили численні фальшування під час проведених 7 травня місцевих виборів в НДР, було тимчасово арештовано. Так влада робить неможливим організацію маніфестації за повторення виборів.

10 ЛИПНЯ

– **СРСР.** Розпочинається шахтарський страйк. Робітники вимагають скорочення робочого дня до 8 годин, вільних неділь, поліпшення соціальних умов у копальнях і підвищення зарплатні. Упродовж кількох наступних днів до страйку долучаються чергові копальні Сибіру, Воркути, Донбасу, Караганди та Кузбасу, протест поширюється також на інші галузі важкої промисловості. Приблизно

Варшава, 3 липня. Втручання міліції під час маніфестації Конфедерації Незалежної Польщі.

Фот. Войцех Друц / ОК

П О Л Ь Щ А

кількість страйкарів у пік протестів сягає 400 тисяч. Серед вимог починають з'являтися пункти про скасування керівної ролі партії і загальні вибори голови держави. Після двох тижнів владі вдається загасити найбільші страйкові вогнища обіцянкою реформ.

19 ЛИПНЯ

– **ПОЛЬЩА.** Перше засідання Національних Зборів – об'єднаних палат Парламенту – вибирає ген. Войцеха Ярузельського на пост президента. У своєму виступі ген. Ярузельський наголошує: “Прагну бути президентом порозуміння, репрезентантом всіх поляків. Хотів би також заслужити довіру тих, хто виражає спротив або нехить стосовно моєї особи”.

19 СЕРПЕНЬ

– У Сопроні відбувається Пан'європейський пікнік у зв'язку з акцією ліквідації засік на кордоні. За дорученням угорського прем'єра Мікльоша Немета на багатокілометровому відрізку кордону поблизу міста прикордонна служба залишила свої пости. 700 громадян НДР, які

Сопрон, серпень. Громадяни НДР переходять до Австрії.
Фот. Герберт Кнюсовський / Reuters/FORUM

проводили канікули в Угорщині, користає з відкритого кордону і втікає до Австрії. У наступні дні також доходить до масових утеч через кордон. Інформація про можливість пробратися на Захід блискавично поширюється серед східних німців. Незабаром вулиці угорських міст заповнюють машини, що їх покинули втікачі.

Прем'єр Мікльош Немет у розмові з канцлером ФРН Гельмутом Колем:

Депортування втікачів до НДР вже не входить у рахунок. Ми відкриваємо кордон. Буде відкритий для громадян НДР, за умови, що жодна зовнішня військова чи політична сила не змусить нас змінити рішення.

Гимніх, 25 серпня [24]

Гельмут Коль:

Слухаючи слова Немета, я відчував, як сльози напливають мені до очей. [...] Прецінь Угорщина могла вчинити зовсім інакше. Для уряду в Будапешті це напевно не було просте рішення, аби – всупереч угодам, які досі зобов'язували – так просто заявити владі НДР: “Німці, які перебувають у нас, можуть виїхати на Захід”.

Гимніх, 25 серпня [24]

29 ЛИПНЯ

– **ПОЛЬЩА.** Мечислав Ф. Раковський стає Першим секретарем Центрального Комітету ПОРП. XIII Пленум партії приймає рішення про висунення кандидатури ген. Чеслава Кіщака на посаду прем'єра.

16 СЕРПЕНЬ

– **ПОЛЬЩА.** Після відмови ген. Чеслава Кіщака від прем'єрської посади, відбувається зустріч Леха Валенси, Романа Маліновського (Об'єднаний Народний Союз, ZSL) і Єжи Юзвьяка (Демократичний Союз, SD), на якій обговорюється створення урядової коаліції. Переговори завершуються підписанням порозуміння між ZSL, SD (досі сателітами ПОРП) і Громадянським Парламентським Клубом.

Литва, 23 серпня. Фрагмент балтійського ланцюга.

Фот. Кенстутіс Ванарас / FOTOBANKAS

Л И Т В А

23 СЕРПЕНЬ

— О 19.00, на 15 хвилин, близько 2 мільйонів громадян Литви, Латвії та Естонії створили живий неперервний балтійський ланцюг між Вільнюсом, Рігою і Талліном на знак протесту проти наслідків пакту Рібентропа-Молотова, який на 50 років позбавив їх незалежності. Ланцюг простягався майже на 600 кілометрів. Це найбільша незалежна демонстрація в історії СРСР. Советські органи не втручаються.

Вітаутас Ландсбергіс, голова Саюдісу:

Сьогоднішня акція є символом передовсім солідарності балтійських народів, але також всіх пригноблених. [...] Ми хотіли б, аби наступного разу хвиля досягнула також Варшави і Будапешту, а може, і Праги. Вільнюс, 23 серпня [50]

Ласло Бруст, учасник нарад Трикутного Столу від опозиції:
*Створення уряду Мазовецького посилає сигнал Східній Європі, що в регіоні можливе призначення першого некомуністичного прем'єра. Тепер серед можливого з'являється не тільки політична лібералізація, не тільки поділ влади, але також надія на мирну зміну режиму.
 До серпня 1989 року можливими, і то лише у розмовах, були тільки зміни моделі або радше – зміни в моделі.
 А що очевидніше це ставало, то більше*

Угорщина наближалася до початку переговорів на тему вільних виборів. Проте перший фактичний сигнал, що можливий мирний шлях звільнення від панування режиму, з'являється з призначенням Мазовецького на посаду прем'єра, а потім формуванням першого у Східній Європі некомуністичного уряду. Це були надзвичайно важливі сигнали для опозиційних груп у тій частині Європи, і взагалі для громадян, що це залежить тільки від місцевої влади, що у своїх країнах також можуть цього добитися. [56]

11 ВЕРЕСНЯ

– Опівночі Угорщина відкриває кордон з Австрією, даючи змогу виїхати 15 тисячам громадян НДР (упродовж наступних трьох днів).

Дьюла Горн, міністр закордонних справ, пояснює: “Будапешт був змушений прийняти таке рішення, оскільки обидві німецькі держави не були в стані розв'язати цю проблему між собою. НДР мала тиждень, аби своїх громадян, які перебували в Угорщині, переконати повернутися додому”.

Пресове агентство НДР окреслило дії угорської влади як “торгівлю живим товаром, що здійснюється під прикриттям гуманітарної діяльності”.

Лого “Солідарності” з угорського плакату

24 СЕРПЕНЬ

– **ПОЛЬЩА.** Сейм затверджує на пост голови уряду кандидатуру Тадеуша Мазовецького, який після цього рішення виголошує знамениті слова: “Уряд, який я створю, не несе відповідальності за іпотеку, яку успадковує. Проте вона має вплив на обставини, в яких нам доводиться діяти. Минуле відділяємо грубою рисою. Відповідати будемо лише за те, що зробили, аби витягнути Польщу з теперішнього стану занепаду”.

Іренеуш Секула, дотеперішній віце-прем'єр:

Кракку над “ї” поставило призначення [...] некомуністичного прем'єра і коаліційного уряду [...]. І виявилось, що Радянський Союз [...] це дозволяє. Це стало імпульсом, який каталізував події в інших країнах, дав їм певність, [...] що якщо не було втручання інтервенції у Польщі, то не буде також в інших країнах. [26]

Гельмут Коль у телеграмі до Мікльоша Немета:

Ваша політика може послужити взірцем і прикладом у творенні мирного устрою Європи, в якому людина зі своїм почуттям гідності та невід'ємними правами перебуває у центрі уваги.

Пане Прем'єре, того, що Угорщина у ці дні для нас зробила, ми ніколи не забудемо. Ви дотримали слова у спосіб, який може тільки імпонувати, виражаючи свою підтримку гуманітарному розв'язанню проблеми, породженої поділом Німеччини.

Бонн, 12 вересня [24]

Будапешт, вересень. Сім'я з НДР на шляху до Австрії. Фот. Пітер Тернлі / CORBIS/Fotochannels

4 ВЕРЕСНЯ

– **НДР.** У кірсі св. Миколая в Ляйпцігу, після молитви за мир, доходить до спонтанної демонстрації кількох тисяч осіб. Від цього моменту кожного понеділка з-під кірки вирушають щораз більші демонстрації з вимогами проведення демократичних реформ.

9 ВЕРЕСНЯ

– **НДР.** Постає опозиційний рух під назвою Новий Форум. У відозві засновників записано: “В основу всіх прагнень, які Новий Форум хоче виражати й озвучувати, покладено прагнення справедливості, демократії і миру, а також захист природного середовища. Це той імпульс, який цілком хочемо втілювати в життя в умовах суспільних змін у всіх сферах”.

Шарбоґард, весна. Радянські вояки, що стаціонують в Угорщині. Фот. Девід Тернлі / Corbis/FotoChannels

П О Л Ь Щ А

Варшава, 12 вересня. Тадеуш Мазовецький після затвердження Сеймом нового уряду.

Фот. Кріс Ніденталь / FORUM

12 ВЕРЕСНЯ

– **ПОЛЬЩА.** В Сеймі інавгураційну промову виголошує прем'єр Тадеуш Мазовецький: "Ми відкидаємо політичну філософію, яка закладає, що економічні реформи можна впроваджувати всупереч суспільству, [...] відкладаючи набір демократичні зміни. Польщу може підняти лише суспільство вільних громадян і політика уряду, який опирається на довіру виразної більшості поляків". Сейм одногослоно затверджує склад нового уряду.

– **НДР.** У Берліні постає опозиційна організація "Демократія Вже". Її учасники заявляють: "Ми хочемо створити солідарне суспільство і довести до демократизації у всіх сферах життя. [...] Замість держави, в якій домінує одна партія, держави, яка без суспільного мандату взяла на себе роль інструктора і вчителя народу, хочемо держави, що опирається на суспільний консенсус".

18 ВЕРЕСНЯ

– У Будапешті, після проведення понад 200 робочих зустрічей, завершується головний етап нарад Трикутного Столу. У підсумковому документі прийнято рішення про проведення вільних виборів до Парламенту та зміни в угорській конституції. Деякі опозиційні угруповання (серед інших Фідес і Союз Вільних Демократів) не ставлять підписів під підсумковою угодою, виражаючи тим самим свій протест проти не зовсім демократичного способу вибору президента перед вільними виборами до Парламенту.

Дьйордь Сабад, речник Круглого Столу Опозиції:

Не важить, що це порозуміння дало опозиції, важить, що дало країні. Ми узгодили основи нової конституції, яка цілком розриває зі сталінською диктатурою, виробили найдемократичніше в історії Угорщини, найпрогресивніше у соціалістичному таборі виборче законодавство. [...] Ми пішли на поступки, але тільки такий компроміс давав можливість подальшого діалогу. Існувала реальна загроза, що теперішнє партійне керівництво прийме рішення, які надовго закрили б шлях до порозуміння.

Будапешт, 18 вересня [10]

Будапешт. Представники Круглого Столу Опозиції під час засідань Трикутного Столу. На першому плані, зліва: Юзеф Антал, Дьйордь Сабад, Віктор Орбан. Фот. *Encompass*

17 ВЕРЕСНЯ

– **ПОЛЬЩА.** У 50 річницю нападу Червоної Армії на Польщу у Катовицях відбувається демонстрація. Кілька тисяч учасників прямує до радянського торгового представництва та осідку воєводського комітету ПОРП. Учасники закидають обидва будинки дрібними монетами “на пятяг” і скандують гасла “Геть з комунією!” та “Совети додому!”. Міліція не втручається.

22 ВЕРЕСНЯ

– **ПОЛЬЩА.** Верховний Суд у Варшаві поновлює реєстрацію Незалежного Союзу Студентів, погоджуючись зі статутом і правом на страйк, який у травні відкинув воєводський суд.

Н

Д

Р

**Хто так само, як ми, прибув сюди
просто з Варшави і зміг на власні
очі переконатися, як багато
досягнув процес реформ у Польщі
та в Угорщині, той знає, що
найважливіше завдання сьогодні –
це сумлінний пошук, крок за кроком,
шляху до спільного майбутнього.
[...] Хочу запевнити всіх в НДР:
ви не самі, ми стоїмо поруч з Вами!
Ми є і залишимося єдиним народом,
ми становимо цілість.**

Гельмут Коль, 10 листопада 1989 року, під час мітингу
перед ратушею дільниці Шоненберг у Західному Берліні

Східний Берлін, листопад. Радість після падіння берлінської стіни. Фот. Кріс Ніденталь / FORUM

Варшава, 1 жовтня. Від'їзд потяга з біженцями з НДР.
Фот. Чарек Соколовський / Associated Press / East News

Януш Онишкевич, посол Громадянсько-Парламентського Клубу:

Натовпи німців з НДР шукали притулку у Посольстві ФРН [у Варшаві]. Вже там не вміщувалися. До Сейму прийшов тодішній chargé d'affaires [...] пан Йоганес Бавх, щоб обговорити цю тему. Ми з Ґеремеком сказали йому, мабуть, те, чого він очікував: що жоден із біженців не буде висланий до НДР. Після чого домовились, щоб спеціальні потяги з ними проїжджали через НДР відразу до ФРН. У цьому сенсі ми вийняли велику цеглину з берлінської стіни.

Варшава, 1 жовтня [32]

1 ЖОВТНЯ

– Біженці з НДР, які перебувають на території Посольства ФРН у Варшаві, отримують дозвіл на виїзд до Західної Німеччини. Коментар телебачення НДР: “Ті, що залишили країну, своїми діями самі виключили себе з нашого суспільства. І хоча б через це ніхто не буде за ними плакати”.

2 ЖОВТНЯ

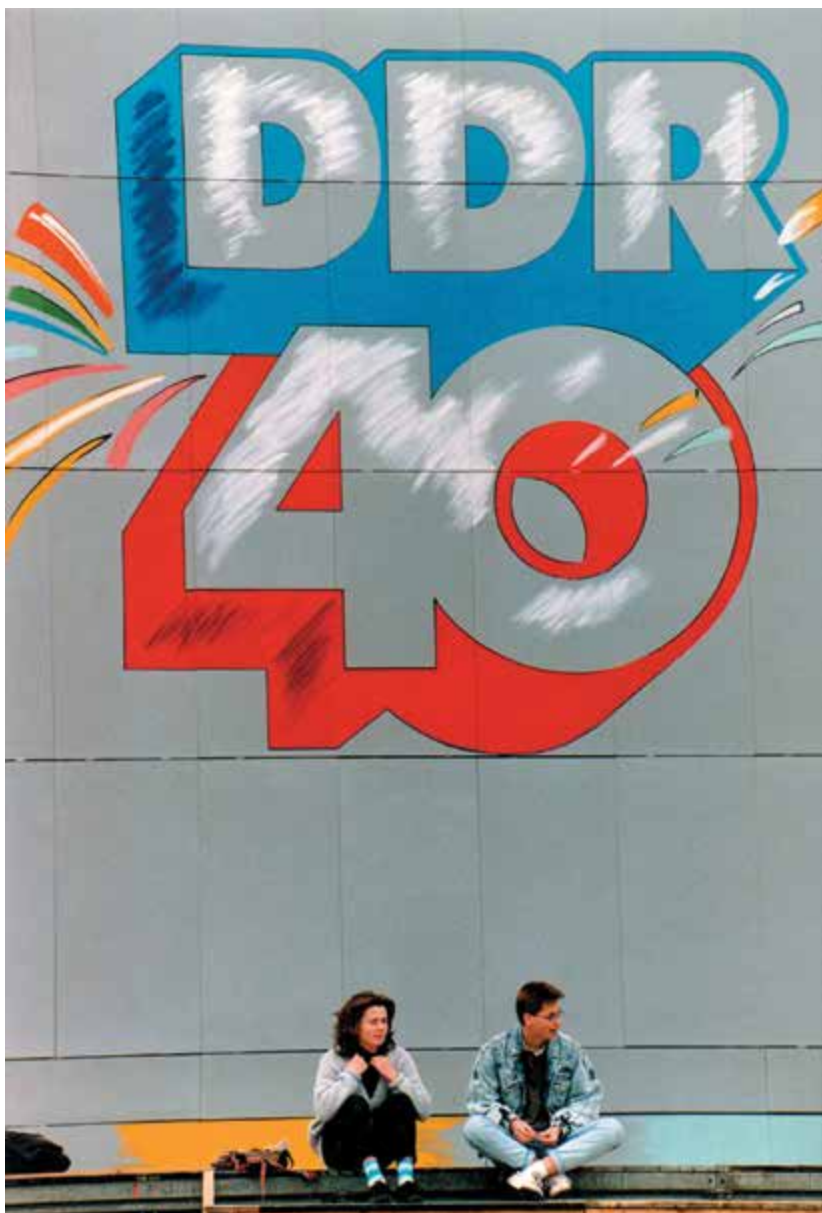
– Знову після служби у кірсі св. Миколая в Ляйпцігу на вулиці міста вирушає похід, до якого приєднуються перехожі. В опозиційній демонстрації бере участь 20 тисяч осіб. Міліція, вражена масштабами протесту, не втручається. Маніфестанти скандують: “Хочемо тут залишитися!”. Чергові маніфестації відбуватимуться кожного понеділка.

2 ЖОВТНЯ

– СРСР. Представники Саюдісу передають Міхаїлові Горбачову петицію, прийняту Верховною Радою Литовської РСР, у якій домагаються проведення в Литві референдуму щодо незалежності.

Меціслав Сцепавіцус, *Мапа розширення демократії*. “Gazeta Wyborcza”, 10 серпня

НДР, жовтень. Пропагандистський планшет. Фот. Associated Press / East News

5 ЖОВТНЯ

– **ПОЛЬЩА.** Під посольством НДР у Вроцлаві відбувається демонстрація, організована Незалежним Союзом Студентів. Організатори акції публічно зачитують заяву: “Ми, молоді поляки, [...] рішуче протестуємо проти обмеження свободи в НДР, а особливо вимагаємо перестати

бити маніфестантів та переслідувати членів незалежних угруповань. Сьогоднішня демонстрація нехай буде виявом нашої солідарності з тими німцями, які прагнуть свободи і демократії”.

З опозиційного рапорту

Це прокляте безсилля:

Окремих учасників демонстрації навмання витягували з натовпу, вдаючись до небувалої брутальності, після чого їх били навіть вісім працівників безпеки в цивільному. Міліціонери побоями гнали багатьох затриманих до міліцейських машин, попри те, що не стикалися з жодним опором. Найбільш брутально трактували жінок, щоб спровокувати чоловіків, які брали участь у демонстрації, до вжиття сили стосовно функціонерів безпеки. Режисура подій у той момент була вже цілком у руках офіцерів ШТазі.

Берлін, 7 жовтня [54]

5 ЖОВТНЯ

– Розпочинається офіційне триденне святкування 40-ліття НДР за участі, серед інших, Міхаїла Горбачова і ген. Войцеха Ярузельського.

У контрманіфестації на підтримку свободи і проведення реформ кільканадцять тисяч осіб проходить через центр Східного Берліна, скандуючи: “Горбі, поможи нам!”. Після втручання сил безпеки арештовано багато демонстрантів. Наступного дня урядова газета “Neues Deutschland” коментує: “Ті, котрі думали, що урочистості 40-ліття принесуть зміни політики уряду, грубо помилилися. Кожна спроба зневажити ідеї соціалізму в НДР приречена на поразку”.

Східний Берлін, 5 жовтня. Військовий парад під час святкування 40-ліття НДР.

Фот. Кріс Ніденталь / FORUM

Імре Пожгай, віце-прем'єр Угорщини:

Тривалий час я мав ілюзію, що комуністична партія буде в стані інспірувати реформаторські процеси. Однак переконався, що це неможливо. Комуністична система остаточно банкрутувала. [...] В історії Угорщини ніколи не було військового перевороту [...]. Результати політики Ярузельського знеохочують. [11]

7 ЖОВТНЯ

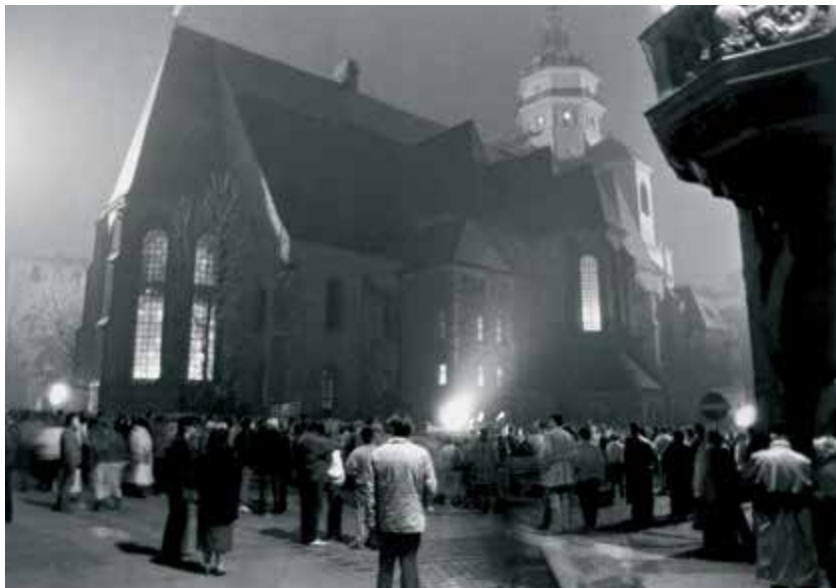
– **УГОРЩИНА.** Керівництво Угорської Соціалістичної Робітничої Партії приймає рішення розпустити партію і перетворити її на Угорську Соціалістичну Партію. Вперше у всьому східному блоці було ліквідовано владну комуністичну партію.

9 ЖОВТНЯ

– В Ляйпцігу відбувається чергова “понеделікова” маніфестація. Після молитви за мир, відправленої у кірсі св. Миколая та трьох інших євангелістських кірхах у центрі, після 18.00 близько 100 тисяч демонстрантів розпочинає спокійний марш через ціле місто. Демонстранти скандують гасло: “Жодного насильства!”. Міліція вперше не вдається до протидії – це перший сигнал, що комуністичний режим в НДР слабне.

Мартін Янковскі, опозиційний письменник:

Пізно ввечері [після маніфестації], за попередньою домовленістю, у мене зібралися знайомі. З блиском в очах ми рапортували: нікого не арештовано. Ніде не стріляли. Ніде не дійшло навіть до якихось зіткнень. Все відбулося спокійно. Влада не відважилася заатакувати. [...] Раптом закінчилася “контрреволюція” і репресії. Ми почувалися неймовірно сильними. Відважними і незнищенними. [...] Почали дискутувати про значення того, що сьогодні сталося в цій країні. [...] Ясна річ, я не мав жодного шампанського вдома, тост ми підняли з грузинським чаєм. Ляйпціг, 9 жовтня [19]

Ляйпціг, жовтень. Кірха св. Миколая. Фот. Мартін Науман

14 ЖОВТНЯ

– СРСР. Советська влада відмовляє в реєстрації Товариству “Меморіал”, метою якого є увічнення пам’яті жертв сталінських репресій. Представники організації трактують відмову як “наругу над пам’яттю людей, які втратили життя у роки сталінського терору”.

15 ЖОВТНЯ

– СРСР. Під час 10-тисячного мітингу в Москві Борис Єльцин домагається демократизації життя в СРСР й усунення від влади “консерваторів” з Політбюро ЦК КПРС.

16 ЖОВТНЯ

– У Ляйпцігу відбувається чергова “поне-ділкова” маніфестація на підтримку демо-кратії. У ній бере участь 120 тисяч осіб, які скандують серед інших гасло: “Народ – це ми!”.

З вимогою проведення реформ висту-пають також деякі легальні товариства й організації.

18 ЖОВТНЯ

– Після 18 років керівництва, Еріх Гоне-кер “через стан здоров’я” відмовляється від усіх займаних партійних і державних посад. Місце генерального секретаря Со-ціалістичної Єдиної Партії Німеччини за-ймає Егон Кренц.

Гельмут Коль, канцлер ФРН у заяві:
Переповнені в’язниці, численні поранені і нескінченні хвилі біженців – це нинішні символи закостенілої диктаторської системи [...]. Водночас це вияв непевності, якою позначені владні кола у Східному Берліні. [...] Внутрішнього миру та стабілізації не вдасться досягнути шляхом насильства і поневолення людей. Внутрішній мир і добросусідські стосунки між нашими країнами не можуть розвиватися, поки влада НДР не перестане сама себе ізолювати і відтинати свою країну від змін, які відбуваються у світі, від реформ, які проводяться на Сході та Заході.

Бонн, жовтень [24]

НДР, жовтень. Маніфестація прихильників демократичних змін. На першому плані транспарант: “Вимагаємо вільних виборів”. *Фот. Associated Press / East News*

21 ЖОВТНЯ

– **БОЛГАРІЯ.** Вперше від часу закінчення II світової війни відбувається офіційна публічна зустріч, організована без керівництва з боку комуністичної влади. Незалежні діячі й екологи з організації “Екогласність” дискутують в Софії про катастрофічний стан середовища. Болгарська міліція не втручається.

23 ЖОВТНЯ

– **УГОРЩИНА.** Після прийняття змін до угорської консти-туції, які уможливають запровадження багатопартійної системи, проголошено Угорську Республіку.

Бербель Боляй, німецька опозиціонерка під час дискусії з керівництвом Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини:

Моєю мрією було, щоб я могла тут віднайтися. Ми раніше взагалі не знали, про яку НДР мріємо, оскільки постійно оглядалися деінде. [...] Ми почувалися мов у задусі, уявляли собі, як то було би жити деінде... Моєю мрією є, щоб ми знали: наші прагнення не визначає Політбюро, а тільки ми самі.

Східний Берлін, 26 жовтня [36]

20 ЖОВТНЯ

– У цілій НДР вибухнула хвиля маніфестацій. Найбільші мітинги відбуваються в Ляйпцігу, Берліні, Постдамі і Карл-Маркс-Штадті. Незвичайний перебіг має демонстрація у Дрездені, де 50 тисяч учасників проходить через місто, зберігаючи цілковите мовчання.

Виступи тривають неперервно упродовж наступних п'яти днів.

26 ЖОВТНЯ

– Представники Нового Форуму, Єнс Райх, Бербель Боляй і Себастьян Пфлюгбайль, зустрічаються з керівництвом Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини і дискутують про необхідність запровадження реформ. Телебачення НДР транслює фрагменти цієї дискусії.

Демонстрації в НДР охоплюють нові міста – Росток, Ерфурт і Ґеру.

Східний Берлін, 21 жовтня. Ланцюг прихильників демократичних змін в НДР. Фот. Associated Press / East News

27 ЖОВТНЯ

– Стефен Райхе, представник Соціал-Демократичної Партії НДР, виступає з вимогою організації східнонімецького Круглого Столу.

– Влада НДР оголошує амністію для всіх осіб, які намагалися нелегально перетнути кордон.

Із в'язниць звільняють також деяких учасників маніфестації на підтримку демократичних змін, затриманих під час нещодавніх виступів.

Ян Румль, чеський опозиціонер:

В НДР на вулиці вийшли тисячі, навіть мільйони людей, які одного дня усвідомили собі, куди веде шлях свободи і громадянського суспільства. Тимчасом у Чехословаччині мільйони громадян, обвішаних торбами з покупками, безцільно тиняються по задротованій країні. [27]

28 ЖОВТНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** У Празі на Вацлавській Площі влада організовує урочисте прийняття військової присяги новобранців, намагаючись таким способом запобігти незалежній маніфестації з нагоди 71 річниці відновлення незалежності. Пополудні на Площі громадиться кількатисячна група демонстрантів, яка скандує: "Хочемо свободи!". Втручається міліція. Арештовано понад 300 осіб.

Ляйпціг, жовтень. Маніфестація опозиції. Фот. Associated Press / East News

З Л И С Т О П А Д А

– **ПОЛЬЩА.** У Вроцлаві розпочинається триденний Міжнародний Семінар “Центральна Європа. Культура на роздоріжжі – між тоталітаризмом і комерціалізмом”. Під час семінару відбувається Огляд Чехословацької Незалежної Культури, в якому беруть участь музиканти з Чехословаччини, в тім числі й еміграційні, серед яких Карел Криль і Ярослав Гутка. Присутні кілька тисяч чехів і словаків.

Петрушка Шустрова, чеська опозиціонерка:

Коли ми ходили по Вроцлаві, [...] вилонювалися групи людей і практично всі говорили по-чеськи. [...] Скільки з них через два тижні було у Празі на демонстрації, з якої розпочалася Оксамитова Революція? Багато з тих, хто відчув тут смак свободи, вже не хотів повертатися до того самого бараку. [35]

4 Листопада

– Маніфестація на Александерпляці у Східному Берліні охоплює майже мільйон осіб. Учасники здають собі справу, що цілковитий брак реакції влади на таке велике публічне згромадження означає кінець старої системи. З імпровізованої трибуни до згромаджених промовляють опозиціонери, представники влади й особистості світу культури. Демонстранти вимагають повернення демократії в НДР, свободи преси і згромажень.

Штефан Гейм, письменник, у промові на Александерпляці:

Останніми тижнями ми перемогли власне безсилля, почали вчитися ходити з піднятою головою. І це все в Німеччині, де жодна з революцій не змогла цього змінити, де люди завжди були слухняні – за цісаря, в часи нацизму і пізніше.

Східний Берлін, 4 листопада [36]

Роберт Югарош, угорський студент, у промові на Александерпляці:

Народи Центрально-Східної Європи поєднує не тільки спільне минуле, безпросвітних 40 років диктатури і пригноблення, але також прагнення справжньої демократії, в якій наше життя може вільно зреалізуватися. [...] Вважаємо, що спільний європейський дім може бути збудований тільки з демократичних держав. Виступаємо за радикальні реформи у всіх країнах східного блоку. [1]

Східний Берлін, 4 листопада. Маніфестація на Александерпляці. На транспаранті: "Радикальні зміни або кінець". Фот. NAF Dementi / Осередок "Пам'ять і Майбутнє"

7 Листопада

– Уряд Німецької Демократичної Республіки подає у відставку. У столиці не припиняються багатотисячні демонстрації.

7 Листопада

– СРСР. Під час урочистостей з нагоди річниці Жовтневої Революції в Москві відбуваються численні незалежні маніфестації. Кілька тисяч осіб бере участь в демонстрації за запровадження плюралізму, проведення вільних виборів, скасування цензури і звільнення політичних в'язнів. Міліція не втручається.

9 Л И С Т О П А Д А

– Близько 19.00 під час пресконференції у Східному Берліні секретар ЦК Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини Гюнтер Шабовскі несподівано інформує про те, що негайно набуло чинності розпорядження про свободу пересування громадян НДР закордон. Через дві години у багатьох місцях Берліна доходить до спонтанного руйнування стіни і переходів на другий бік.

Гюнтер Шабовскі на пресконференції:

Ми вирішили сьогодні прийняти регулювання, яке кожному громадянину НДР уможливить виїзд через прикордонні переходи НДР [...]. Можна звертатися за дозволом на приватну закордонну подорож, без збирання документів, які досі були необхідними – підтвердження причини подорожі і про родичів закордоном. Дозволи видаватимуться у короткий термін. [...] Виїзди на постійне перебування можуть здійснюватися через усі прикордонні переходи між НДР і ФРН, або ж із Західним Берліном.

Східний Берлін, 9 листопада [15]

Аннемарі, діячка організації “Демократія Вже”:

Ми не знали, що відбувається. Не могли повірити. Чоловік каже: “Ходімо на пиво на Курфюрстендам” [у Західному Берліні]. Я на це: “Ти здурів. Як? Та ж не можна”. Так це усталилося в моїй голові: не можна і все. [...] Ми поїхали до найближчого переходу, до Борнгольмського Мосту. Здалеку ми чули гримотіння, галас радості, ріки людей текли в той бік, деякі у пальтах, накинутих на піжами.

Східний Берлін, 9 листопада [52]

10 Л И С Т О П А Д А

– У Західному Берліні відбувається велика маніфестація солідарності зі Східною Німеччиною за участі найвищих представників влади ФРН.

– У прикордонних містах Західної Німеччини відбуваються спонтанні привітальні заходи для прибулих з НДР.

Мечислав Ф. Раковський, перший секретар ПОРП:

Серед німців велике піднесення. Вчора НДР відкрила прикордонні переходи до Західного Берліна і до ФРН. [...] А отже “зараза перебудови” досягла також НДР. Під час ранішої розмови з [секретарем СЄПН Егоном] Кренцом я запитав, чи він уявляє собі таку сцену: до стіни підходить 100 тисяч демонстрантів і починає її розбирати. Що тоді зробите? Будете стріляти? Кренц відповів, що це добре питання і що бачить таку сцену...

Варшава, 10 листопада [40]

10 Л И С Т О П А Д А

– **СРСР.** У Кишиневі відбувається багатотисячна демонстрація на підтримку демократії і незалежності Молдови. Учасників брутально атакує советська міліція, яка застосовує палиці, сльозогінний газ і водомети. Сутички тривають до пізньої ночі. Медіа інформують про сотні поранених.

10 Л И С Т О П А Д А

– **БОЛГАРІЯ.** Тодор Живков змушений піти з посади Першого секретаря Болгарської Комуністичної Партії. Його наступником стає багатолітній міністр закордонних справ Петир Младенов. Під час засідання Політичного Бюро ЦК БКП озвучуються принципи запровадження політичного плюралізму і ринкової економіки.

Східний Берлін, 10 листопада. Після падіння берлінської стіни. За плечима прикордонників – нейтральна земля, перебування на якій ще недавно загрожувало смертю. *Фот. Роберт Ванік / Corbis / FotoChannels*

13 ЛИСТОПАДА

– Влада НДР видає розпорядження про ліквідацію всіх блоkad уздовж берлінської стіни.

Прем'єром нового уряду НДР стає Ганс Модров, який виражає волю відновлення спільноти обох німецьких держав.

– По Західній Німеччині прокотилася чергова хвиля масових демонстрацій, натовпи виходять на вулиці Ляйпціга, Дрездена, Карл-Маркс-Штадту, Котбуса, Магдебурга. Маніфестанти щораз сміливіше скандують нове гасло: “Ми – один народ”.

15 ЛИСТОПАДА

– США. У Вашингтоні Лех Валенса виголошує промову перед обома палатами Конгресу США. У своєму виступі кілька разів підкреслює значення і характер змін у Східній Європі: “Польща на шляху боротьби за людські права, боротьби без застосування насильства, польська наполегливість і послідовність на шляху до плюралізму і демократії показують сьогодні багатьом людям, і навіть

народом, спосіб, як уникнути найбільших загроз. Якщо сьогодні щось загрожувало європейській стабілізації, то це не є Польща. Шлях глибоких, але мирних, еволюційних змін, досягнутих внаслідок переговорів усіх сторін – дає змогу уникнути найбільших небезпек і може бути прикладом для багатьох інших регіонів”. Коментатори оцінюють виступ Леха Валенси як “історичний”.

Берлін, 10 листопада. Демонстранти на берлінській стіні. Фот. Єжи Патан / ОК

STELLA + BANDNA 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 00

OH KÆRGE KAGGL

RAIT

Наша революція, щоправда, прийшла одна з останніх, але зате відбувається швидше, ніж інші, і в якомусь сенсі була також радикальніша – ми не мали жодних перебудовницьких чи реформаторсько-комуністичних інтерлюдій, а відразу, після кількох днів, почали будувати нормальне демократичне суспільство. Чехословаччина також була першою країною в усьому советському блоці, в якій главою держави став справжній “ціложиттєвий” некомуніст, який, окрім того, ще кілька днів перед тим був чільним дисидентом, “зіркою в театрі опозиції”.

Вацлав Гавел у книжці *Тільки коротко, прошу* (Краків 2007)

Прага, листопад. Демонстрація
прихильників демократичних змін.
Фот. Фаусто Джакконе / Anzenberger/FORUM

Полк. Їржі Битчанек, очільник пражської Служби Безпеки:

На маніфестацію було визначено 21 працівника з передавачами, крім того, сім машин, які служили як передавальні станції. [...] Офіційна частина та подальший похід студентів-демонстрантів практично не мали нічого спільного з урочистостями на честь Яна Оплетала. Викрикували різні антисоціалістичні й антисусільні гасла. В районі ботанічного саду дійшло до першої блокади, тому демонстранти повернули на набережну Фрідріха Енгельса і далі йшли у напрямі до Національного Театру. Тоді до мене зателефонував Мірослав Штепан [секретар Празького міського комітету Комуністичної Партії Чехословаччини]: “Ірку, та ж то вже не студенти, треба навести порядок”.
Прага, 17 листопада [41]

17 ЛИСТОПАДА

– На 50 річницю похорону Яна Оплетала, студента, якого вбили німці під час антигітлерівської демонстрації, у Празі відбувається легальна маніфестація академічних середовищ. Похід близько 15 тисяч осіб, переважно студентів, у напрямі Вацлавської Площі було заблоковано, а міліція брутально розігнала натовп, застосовуючи палиці і сльозогінний газ.

18 ЛИСТОПАДА

– Після демонстрації у Празі студенти оголошують окупаційний страйк. Ввечері до них приєднуються актори пражських театрів. З’являються чутки про те, що міліція вбила студента Мартіна Шміда.

Радой Ралін, незалежний болгарський письменник, під час мітингу:

10 листопада [коли у відставку пішов Тодор Живков] – це нове визволення Болгарії. І нехай воно не залишиться лише героїським чином чи романтичним наміром... Нас як народ постійно обманюють, а у наших душах уже немає місця на пусті ілюзії. Тому першим

завданням буде організація вільних виборів в дусі партійного плюралізму. [...] Партії повинні створюватися не для здобуття влади, а для розвитку суспільного й індивідуального духовного життя. Це невід’ємне право.
Софія, 18 листопада [17]

Петр Поспіхал, чеський опозиціонер:

Я прийшов до помешкання Петра Ула в момент, коли слухали касету із записом розмови з жінкою, яка розповідала, що якогось її близького приятеля під час демонстрації було вбито. Ми слухали це кілька разів і дійшли висновку, що це складний випадок – не можна ані опублікувати, ані не публікувати.

В рамках відповідальності та професійної етики (тоді ми вже давно діяли як Східноєвропейська Інформаційна Агенція) ми з Петром вирішили опублікувати цю інформацію з коментарем: “До нас дійшла інформація від жінки, яка не називає свого прізвища. Згідно з її повідомленням...”. Ця інформація дуже зрадикалізувала настрої – подіяла як поштовх до революції, хоча виявилася неправдивою. Це був елемент якоїсь гри есбеків, але годі зрозуміти, про що їм властиво йшлося. Прага, 18 листопада [39]

Прага, 17 листопада. Блокада походу студентів на вулиці Народній. *Фот. Радован Боцек*

Символ Хартії 77, намальований на стіні

18 Листопада

– **БОЛГАРІЯ.** На площі перед катедрою Александра Невського в Софії відбувається перший мітинг, організований опозицією. 100 тисяч демонстрантів скандує гасла на підтримку демократичних змін, вимагає випустити політичних в'язнів, проведення вільних виборів, свободи слова і засудження Тодора Живкова.

Прага, листопад. Демонстрація на Вацлавській Площі. Фот. Ота Ненін

Прага, 19 листопада. Демонстрація солідарності з побитими студентами на вулиці Народній. Фот. Пітер Тернлі / CORBIS/Fotochannels

Томаш Граділек, Дана Немцова, Саша Вондра, речники Хартії 77, у Позиції щодо ситуації в країні:

Коли майже всі держави Східної Європи мирно рухаються по шляху демократичних реформ, чехословацькі партійні і державні керівники розв'язують війну супроти власних громадян, які вимагають лише наслідувати сусідні країни. [...] Вважаємо за необхідне, аби з органів партійної і державної влади негайно вийшли ті, котрі несуть безпосередню відповідальність за брутальні дії щодо власних громадян.

Прага, 19 листопада [5]

19 ЛИСТОПАДА

– На вулиці Народній у Празі упродовж дня люди приносять квіти і запалюють свічки на пам'ять про нібито вбитого студента і 150 осіб побитих під час маніфестації 17 листопада. Служба безпеки не втручається.

У Драматичному Клубі чеські опозиціонери створюють згромадження Громадянський Форум, на чолі з Вацлавом Гавелом, яке ставить перед собою мету – демократизацію держави шляхом реформ.

20 ЛИСТОПАДА

– **БОЛГАРІЯ.** Політбюро ЦК БКП виступає із заявою, в якій стверджується, що більшість вимог, які висунули під час демонстрації прихильники демократичних змін, неприйнятні. Керівництво партії закликає суспільство “зберігати спокій, який необхідний у процесі запровадження реформ у державі”.

21 ЛИСТОПАДА

– **НДР.** Далі тривають демонстрації прихильників якнайшвидшого проведення вільних виборів. У Східному Берліні під посольством Чехословаччини відбувається мітинг проти брутального втручання чехословацької міліції у студентську маніфестацію 17 листопада.

20 ЛИСТОПАДА

– Словацькі дисиденти закладають згромадження Суспільство Проти Насильства. Його мета – мирні дії задля усунення з конституції запису про керівну роль партії та якнайшвидше проведення вільних виборів.

21 ЛИСТОПАДА

– У демонстрації на Вацлавській Площі у Празі бере участь близько 200 тисяч осіб. З балкону будинку, в якому міститься видавництво “Melantrich”, до маніфестантів звертається Вацлав Гавел. Після виступу Марта Кубішова співає заборонену від 1968 року пісню “Молитва для Марти”. Мітинг завершується спільним виконанням чеського гімну.

22 ЛИСТОПАДА

– У цілій Чехословаччині страйкують вищі і деякі середні школи. Прем’єр Ладіслав Адамец декларує, що збройні сили не будуть використовувати для придушення опозиційних виступів.

– У вечірній маніфестації у Братиславі бере участь 80 тисяч осіб. Під час мітингу на площі Словацького Народного Постання виступають студенти, актори, а також представники незалежної організації Суспільство Проти Насильства. Всі промовці засуджують політику комуністів і вимагають демократичних змін.

З резолюції акторів Словацького Національного Театру, яку зачитала Магда Вашариова під час мітингу:

Одним із головних обов’язків людини є захист життя, також власного. Якщо нам ідеться про гідне життя, про наповнення його гуманістичним змістом: служінням добру, справедливості і правді – постараймося для цього всі разом, з вільного вибору, в дусі чесності і толерантності. Без зніву, ненависті, з любов’ю до ближнього і природи, частиною якої ми є. [...] Якнайшвидше почнімо із чистого стола і чистої дошки, без неморальних компромісів. [...] Нехай наші думки мають досить багато вільного простору, щоб ми могли жити у правді. Створімо разом таку республіку, у якій ми всі врешті будемо чутися як вдома, як рівноправні громадяни.

Братислава, 22 листопада [23]

Прага, 22 листопада. Вацлавська Площа. Фот. Карел Цудлін

22 ЛИСТОПАДА

– **НДР.** Опозиція і комуністична партія доходять до порозуміння у питанні скликання німецького Круглого Столу. Прем’єр Ганс Модров заявляє в Парламенті, що суспільні та політичні зміни, які відбуваються в НДР, невідворотні.

24 ЛИСТОПАДА

– **РУМУНІЯ.** Ніколає Чаушеску знову вибрано на посаду Першого секретаря Румунської Комуністичної Партії. Рішення членів Центрального Комітету прийнято одностайно.

Ї.Я.К. Небескі, учень II класу ліцею, у щоденнику:

О 16.50 я пішов на площу і взяв участь у демонстрації. [...] Це було чудово, спочатку зачитали резолюцію студентів, а потім ми пішли до костелу (було нас там напевно з 400–500 осіб), де парох прочитав відкритий лист кардинала Томашека. Потім ми вийшли назовні і нам прочитали заяву працівників фірми “Sigma Hranice”. У кінці ми скандували гасла: “Граніце, прокиньтесь!” і “Вільних Свят!”. Це було дуже гарно, почалося і завершилося чехословацьким державним гімном. Запалювали також свічки. Моя перша демонстрація – справила на мене дуже добре враження. Принаймні я міг щось зробити, щоб заманіфестувати свої погляди. Зрозуміло, було дуже холодно, оскільки вчора почав падати сніг. Завтра знову піду.

Граніце, 23 листопада [45]

Їржі Дінстбір, чеський опозиціонер:

Льодовик у серці Європи тане. В принципі вже розтанув, хоча його реитки ще плавають у наших водах, і ми не заспокоїмося, поки вони зовсім не зникнуть. Друга фаза буде важча. Хоча ще недавно усунення закастеної структури влади здавалося майже неможливе, насправді це виявилось легшим, ніж те, що нас чекає тепер. Оксамитова революція, як це подекуди називають, однак створила міцні підвалини для майбутньої конструкції.

Прага, 24 листопада [28]

Прага, листопад. Демонстранти біля пам'ятника Вацлава. Фот. Девід Тернлі / CORBIS/Fotochannels

23 Л И С Т О П А Д А

– Чехословацьке телебачення вперше показує короткі уривки з демонстрації і виступи учасників. Маніфестації відбуваються також у менших містах.

24 Л И С Т О П А Д А

– У Празі відкривається засідання Пленуму Центрального Комітету КПЧ. Під час засідань 15 із 24 членів Президії та Секретаріату подає у відставку. На вулицях столиці триває неперервний багатотисячний мітинг. Демонстранти дзвонять ключами і дзвіночками, домагаючись відставки партійної влади.

24 Л И С Т О П А Д А

– **НДР.** Східнонімецьке політичне угруповання Демократичний Перелом висуває вимогу провести вільні вибори до Парламенту упродовж року. Комуністична влада пропонує пересунути цей термін на два роки.

26 Л И С Т О П А Д А

– **УГОРЩИНА.** Відбувається загальнодержавний референдум, який затверджує рішення про проведення президентських виборів після парламентських.

26 ЛИСТОПАДА

– Розпочинаються розмови опозиції з владою; делегація Громадянського Форуму зустрічається з представниками Центрального Комітету партії. Першочерговим завданням Форуму є звільнення 18 затриманих під час листопадових демонстрацій. Ввечері Форум організує 500-тисячну демонстрацію у Празі, де представляє свою позицію стосовно влади.

– У Брні маніфестанти створюють живий ланцюг до в'язниці в Богуніцах на передмісті.

27 ЛИСТОПАДА

– У цілій Чехословаччині оголошено генеральний страйк; страйкують заклади праці, школи, установи. На вулиці міст і містечок виходять щораз чисельніші натовпи демонстрантів. Громадянський Форум оголошує свої програмні пункти.

Брно, 26 листопада. Ланцюг солідарності з політичними в'язнями. Фот. Ома Генілу

29 ЛИСТОПАДА

– **ПОЛЬЩА.** У Новій Гуті кількасот демонстрантів з Руху Альтернативного Суспільства, Помаранчевої Альтернативи і Федерації Молоді, що Бореться, закидають камінням і пляшками з бензином пам'ятник Леніна. Доходить до зіткнень з міліцією, яка застосовує палиці та сльозогінний газ.

Ґжеґож Гайдарович, учасник демонстрації:

Досить було кількох телефонних дзвінків – і вже починався рух. Пропаганда називала нас “безвідповідальними шмаркачами”, нас звинувачували у тероризмі, але для нас організація маніфестацій і боротьба з міліцією становили єдиний спосіб вираження протесту проти системи. [6]

З відозви Громадянського Форуму

Чого ми прагнемо?:

Наша країна опинилася у глибокій моральній, духовній, екологічній, соціальній, економічній і політичній кризі. Ця криза є свідченням неефективності до-теперішньої політичної й економічної системи. [...] Чехословацька Республіка повинна бути правовою демократичною державою. У такому дусі належить підготувати нову конституцію, а всю правову систему треба буде поступово узгодити із принципами, що містяться в конституції, щоб вона зобов'язувала не тільки громадян, але також державну владу.

Прага, 27 листопада [3]

28 ЛИСТОПАДА

– Представники Громадянського Форуму спільно з урядом Ладіслава Адамца вирішують, що склад нового чехословацького кабінету “широкої коаліції” буде представлено до 3 грудня.

29 ЛИСТОПАДА

– Федеральний Парламент затверджує зміни до чехословацької конституції – усунуто запис про керівну роль комуністичної партії та марксистсько-ленінської ідеології.

Прага, 28 листопада. Завершення розмови представників влади й опозиції. Фот. Мірослав Зайці / CORBIS/Fotochannels

Ганс Модров, прем'єр НДР в інтерв'ю для тижневика “Der Spiegel”:

Якщо ми хочемо почати розмову на тему конфедерації, то мусимо враховувати реалії. [...] Як виглядає справа нації і двох держав? Чи це є дві нації, чи, може, одна нація з двома державами? Нам насамперед потрібен фундамент, який дасть підстави

для подальшої розбудови. Прецінь ми живемо в Європі і світі, який на нас дивиться, ви маєте сусідів і союзників, і ми їх маємо. І нам – обом державам у їх союзах – потрібна довіра до того, що відбувається.
Берлін, 4 грудня [22]

Прага, 4 грудня. Учасник демонстрації з погруддям Сталіна, на якому висить картка з написом: "Ніщо не триває вічно". Фот. Душан Враніч / Associated Press / East News

3 ГРУДНЯ

– Проти нового складу Кабінету Міністрів протестують студенти, які домагаються ширших змін. Президент Чехословаччини відкликає чергових членів уряду.

4 ГРУДНЯ

– На заклик Громадянського Форуму на Вацлавській Площі у Празі відбувається багатотисячна демонстрація. Маніфестанти виражають своє незадоволення новим урядом і вимагають розформування відділів народної міліції.

3 ГРУДНЯ

– **НДР.** Політбюро ЦК Єдиної Соціалістичної Партії Німеччини подає у відставку. Тисячі громадян НДР творять живий ланцюг, щоб продемонструвати волю до демократичних змін і об'єднання обох німецьких держав.

Їржі Дінстбір, чеський опозиціонер:

Коли федеральний прем'єр Адамец представив свій "реформований" уряд, люди збунтувалися і вимагали радикальних змін. Пам'ятаю, що того вечора я поїхав з "Латерни" до котельної, аби трохи підкрутити вогонь, бо було холодно – аби о 22.00, після зміни, робітники мали гарячу воду на купіль. Повернувся після півночі, а в "Латерні" сиділо кілька осіб: Гавел, Пітарт, Їчинський і інші. Ми думали, хто міг би бути в уряді, і комусь спало на думку, що я міг би стати міністром закордонних справ. [...] Ми не вірили, що захочуть прийняти мене або Чарногурського, якого кілька днів перед випустили з в'язниці. [18]

Плакат Громадянського Форуму: "Назад до Європи!". Зібірок Філіпа Блажека

7 ГРУДНЯ

– **НДР.** У Берліні, в замку Шонгаузен розпочинаються засідання німецького Круглого Столу. Прийнято рішення про ухвалення нової конституції, проведення вільних виборів і розформування політичної поліції Штазі.
– **СРСР.** Верховна Рада Литовської РСР викреслює з конституції запис про керівну роль комуністичної партії.

БОЛГАРІЯ

Роль “Солідарності” для світових подій – це не тільки приклад і творення моделі ефективної політичної боротьби проти комунізму, але також вирішальна ланка у ланцюжку світових подій. “Солідарність” створила модель “оксамитових революцій” у Центрально-Східній Європі.

Жельо Желев у виступі під час конференції
Від Солідарності до свободи, 30 серпня 2005 року у Варшаві

Софія, 14 грудня. Демонстрація прихильників демократичних змін. Фот. Клас Тіцєр / Anzenberger/FORUM

Софія, 6 грудня. Демонстрація на підтримку повернення релігійної свободи.

Фот. Фаусто Джакконе / Anzenberger/FORUM

Із засновницької декларації Союзу Демократичних Сил:

Союз координує зусилля опозиційних груп у боротьбі за демократію, створюючи загальну демократичну платформу. Її цілі зосереджуються передовсім у діяльності на підтримку громадянського суспільства, політичного плюралізму, багатопартійної системи, правової влади і ринкової економіки.

Софія, 7 грудня [17]

Прага, грудень. Плакат з написом: "Зірки на небо, серпи на поле, молоти на заводи".

Фот. Домінік Ксенський / ОК

8 Г Р У Д Н Я

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** Новим прем'єром стає словак Маріян Чальфа, представник комуністів, який вступив до товариства "Суспільство Проти Насильства". Загалом до нового уряду "національного порозуміння" входить майже два десятки представників опозиції.

6 ГРУДНЯ

– У Софії кілька тисяч осіб бере участь у маніфестації на підтримку повернення релігійної свободи. Демонстранти вручають представникам Парламенту петицію з вимогою відділення Церкви від державної влади.

7 ГРУДНЯ

– У Софії 13 болгарських опозиційних груп створюють Союз Демократичних Сил, під керівництвом Желю Желева. Посилюється протест Комітету Захисту Релігійних Прав. Демонстранти висувають нові вимоги, зокрема щодо проведення вільних виборів.

Софія, 10 грудня. Демонстрація прихильників реформ. Напис на планшетах зі Сталіном: "Після 65 років виявилось, ким був". Фот. Клас Тіцер / Anzenberger/FORUM

8 ГРУДНЯ

– Пленум Центрального Комітету Болгарської Комуністичної Партії виключає з ЦК Тодора Живкова і 26 інших членів. У такий спосіб реформатори, зосереджені навколо Петира Младенова, хочуть зберегти владу у ситуації, коли у суспільстві наростає незадоволення.

10 ГРУДНЯ

– На заклик Союзу Демократичних Сил у Софії відбувається 100-тисячний мітинг. Демонстранти вимагають проведення болгарського Круглого Столу, демократизації держави і вільних виборів.

Зі звернення Союзу Демократичних Сил до болгарського народу
Так для змін, яке під час мітингу зачитав Георгі Спасов:

Глибока політична економічна, суспільна і духовна криза, у якій перебуває країна, вимагає радикальних змін, які повинні прискорити, розширити і поглибити процес демократизації. Їхня реалізація безпосередньо залежить від одночасного проведення персональних змін на всіх щаблях партійного і державного керівництва, а також видалення тих статей із конституції та інших постанов чи розпоряджень, які гарантують привілейоване становище Болгарської Комуністичної Партії [...]. Особливе значення для демократизації країни має демократизація самої БКП.
 Софія, 10 грудня [46]

10 ГРУДНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** У Празі відбувається остання велика маніфестація 1989 року, яку організував Громадянський Форум. Комуністичний президент Густав Гусак після прийняття присяги новим урядом подає у відставку.
 – У Братиславі 150 тисяч учасників іде в Поході Порозуміння до австрійського Гайнбурга, що на другому березі Дунаю.

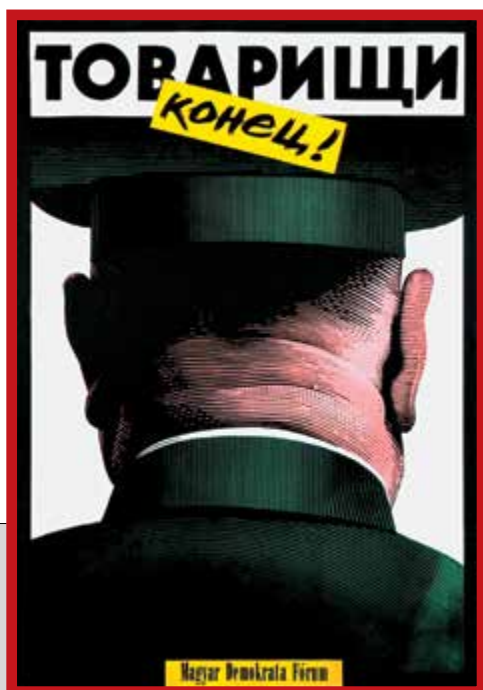

Софія, грудень. Демонстрація прихильників повернення свободи слова. Фот. Надежда Чілева

Софія, грудень. Демонстрація опозиції під будинком Парламенту. Фот. Олег Понов / Reuters/FORUM

Іштван Орос, *Кінець, товариши!* Власність автора

11 ГРУДНЯ

– Пленум Центрального Комітету БКП виступає з пропозицією викреслити з болгарської конституції статтю 1 про керівну роль партії. Тодора Живкова виключено з БКП.

12 ГРУДНЯ

– У Софії відбувається чергова мирна маніфестація на підтримку демократичних змін. Понад десять тисяч осіб, що зібралися під будинком Центрального Комітету БКП, запалюють свічки, стоячи у цілковитому мовчанні.

12 ГРУДНЯ

– **УГОРЩИНА.** Нова влада розпочинає переговори з представниками СРСР щодо виведення советських військ з країни. Перший контингент повинен охоплювати 10 тисяч із загальної кількості 60 тисяч вояків, які стаціонували в Угорщині.

13 ГРУДНЯ

– Болгарська Комуністична Партія організовує в Софії 100-тисячний мітинг своїх прихильників, які декларують цілковиту підтримку нового партійного керівництва.

14 ГРУДНЯ

– Прем'єр Георгі Атанасов і секретар ЦК РВК Андрей Луканов зустрічаються з представниками Союзу Демократичних Сил – Желю Желевим і Георгі Спасовим. Пообіді довкола будинку болгарського Парламенту в Софії академічна молодь (близько 50 тисяч осіб) творить живий ланцюг, вимагаючи автономії університету. До демонстрантів долучаються прихильники негайної зміни запису в конституції про керівну роль комуністичної партії, відставки уряду і призначення вільних виборів. Новий керівник комуністів Петир Младенов під час мітингу говорить: “Ліпше ввести танки”, що спричинило його пізнішу відставку.

15 ГРУДНЯ

– Болгарське телебачення транслює пропагандистський репортаж про події в Софії, що викликає чергову маніфестацію і блокаду будинку телебачення. Близько 20 тисяч маніфестантів вимагає спростування і розходиться щойно наступного дня, після виконання вимоги. Влада Болгарії оголошує амністію для політичних в'язнів.
– Упродовж наступних днів у всій країні відбуваються багатолюдні демонстрації прихильників демократичних змін.

Софія, 13 грудня. Мітинг прихильників комуністичної партії. *Фот. Надежда Чінева*

Петко Сімеонов, лідер Союзу Демократичних Сил, у телевізійній програмі:

Якщо багатотисячний натовп вимагає відставки керівників держави, розпуску Парламенту, відмови з боку партії від керівної ролі і виведення її з місць праці – це не екстремізм. Це просто доказ втрати суспільної довіри владою, яка допровадила до глибокої суспільної й економічної кризи.

Софія, 16 грудня [12]

13 ГРУДНЯ

– **ПОЛЬЩА.** На 8 річницю запровадження воєнного стану в усій країні відбуваються незалежні демонстрації. Учасники вимагають відставки ген. Войцеха Ярузельського з посади президента і суду над ним. У багатьох місцях втручається міліція, побито і затримано кілька десятків осіб.

16 ГРУДНЯ

– **НДР.** У Берліні відбувається з'їзд Єдиної Соціалістичної Партії Німеччини. Еріх Гонекер, який перебував під домашнім арештом, надсилає листа з самокритикою. Учасники з'їзду отримують також лист з Москви, в якому керівництво КПРС стверджує: “Ми, радянські комуністи, вже встигли переконатися на власній шкірі, що життя не можна звести до догм”.

Р У М У Н І Я

Ми показали світові, що – найвищою ціною, ціною крові – були в стані звільнитися від кошмару. Ті дві речі, революція і смерть Чаушеску, попри те, що оплачені морем крові – це найцінніший дар для румунського народу. Беручи до уваги масштаб злочинів і втрат, до яких doprowadило правління родини Чаушеску, вважаю, що кара була справедлива. Кажу це як румунський громадянин. Мої почуття у цій хвилині однозначні.

Йон Тешу, “режимний” посол Румунії у Варшаві, у розмові в Уршулою Белоус у кінці грудня 1989 року (“Polityka”, ч. 1/1990)

Бухарест, 22 грудня. Вуличні сутички.
Фот. Жозе Ніколас / CORBIS/Fotochannels

Ласло Токеш, пастор угорської парафії Реформованої Церкви в Тімішоарі:

Секретар з бургомістром прибігали п'ять разів. Вдесятеро зроста кількість маніфестантів, які вимагають письмового потвердження, що Токеша не буде переведено, і при цьому обзивають обох, особливо секретаря, такими словами, які тут негоже повторювати. О 15.00 [бургомістр Петру] Мот запросив делегацію до кабінету, ніби щоб передати їй відповідного листа. Не досить що повернулися без листа, то ще й з ультиматумом, що якщо не розійдуться до 17.00, то буде застосовано водомети. Я радив людям розійтися по домах.

Тімішоара, грудень. Вуличний плакат із подобиною Ніколае Чаушеску.

Фот. Овен Франкен / CORBIS/Fotochannels

У щораз чисельнішому натовпі зростала кількість румунів, які викрикували інші гасла, ніж пов'язані з моєю особою і Реформованою Церквою. [...] Коли близько 20.00 я з'явився у вікні, проспівали державний гімн Нора Унірії – п'ять тисяч горлянок –, немовби то був угорський гімн. Я повторював: "Йдіть додому". Відповідали: "Любимо тебе, не залишимо"... Кричали: "Геть диктатуру Чаушеску", "Свободи", "Хліба"... [...] Я відчував це, вже знав, що сталося, що станеться – п'ять тисяч людей у центрі міста може зробити все.

Тімішоара, 16 грудня [47]

16 ГРУДНЯ

– В Тімішоарі вибухають масові протести на захист пастора Ласло Токеша, якого хочуть перевести до іншої парафії. Мешканці усувають портрети Ніколае Чаушеску і символи комуністичної влади, викидають з книгарень книжки *conducători* (вождя) і демонстративно їх нищать.

17 ГРУДНЯ

– В Тімішоарі триває демонстрація під будинком обласної ради та під комітетом партії.

Відділи Секурітате (політичної поліції) стріляють у беззахисний натовп. Гине кілька десятків осіб, у тім числі діти.

– Ввечері в Тімішоарі до акції долучаються відділи війська, в усьому місті починаються заворушення. Ласло Токеша арештовано і примусово вислано до Мінеу.

18 ГРУДНЯ

– НДР. У Берліні східнонімецький Круглий Стіл декларує волю відновлення спільноти двох розділених німецьких держав. Узгоджено також склад перехідного Уряду Національної Відповідальності, який повинен здійснювати владу до часу проведення вільних виборів, призначених на травень 1990 року.

19 ГРУДНЯ

– НДР. У Дрездені, вперше в історії, канцлер ФРН виступає на мітингу у німецькій державі по другий бік Залізної Завіси. Гельмут Коль виражає свою підтримку демократичних змін в НДР. Під час зустрічі з прем'єром НДР Гансом Модровим прийнято спільну декларацію дій задля об'єднання обох німецьких держав.

Румунський прапор з дірою на місці комуністичного герба.
 Фот. Пітер Терні / CORBIS/Fotochannels

18 ГРУДНЯ

– Під катедральним собором в Тімішоарі збираються люди, щоб вшанувати пам'ять жертв недільної бійні. Служба безпеки і міліція відтинають місто від світу. Тимчасом Ніколае Чаушеску і його дружина відбувають з офіційним візитом до Ірану. Частина збройних сил під командуванням полковника Вйорела Ванчєя припиняє боротьбу з населенням і переходить на бік демонстрантів.

– Інформація про сутички досягає інших міст Румунії. У Брашові відбувається маніфестація на підтримку мешканців Тімішоари, втручається міліція.

19 ГРУДНЯ

– Сутички населення з функціонерами Секурітате тривають в Тімішоарі цілий день. Делегація мешканців міста розпочинає перемовини з прем'єром Константіном Даскалеску. Пополудні військо припиняє атаки і повертається до казарм. Символом революції стає прапор з дірою на місці вирізаного герба комуністичної Румунії.

20 ГРУДНЯ

– У місцях праці в Тімішоарі вибухають масові страйки, солдати демонструють разом з цивільними, а відділи Секурітате остаточно покидають місто. Натовп скандує гасло: "Не боїмося смерті!". Атмосфера бунту поширюється на інші регіони Румунії.

20 ГРУДНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** У Празі відбувається надзвичайний з'їзд КПЧ. Його учасники ухвалюють резолюцію, в якій перепрошують громадян за репресії, несправедливість, наслідки вторгнення військ Варшавського Договору, придушення свободи слова і використання влади задля власних інтересів.

З відозви до колишніх членів КПЧ, виключених у 1968–1969 роках:

Товариші, у час оновлення, який ви самі розпочали, ми, делегати надзвичайного з'їзду КПЧ, а з нами всі прості комуністи, просимо Вас: якщо можете – вибачте нам минуле.
 Прага, 20 грудня [44]

21 ГРУДНЯ

– Мітинг, який у Бухаресті організував Ніколає Чаушеску з метою засудження “авантюристів з Тімішоари”, перетворюється на демонстрацію проти комуністичної влади. Румунський вождь барикадується в будинку Центрального Комітету Румунської Комуністичної Партії. Втручається міліція. Пополудні на вулицях столиці знову з’являються військові підрозділи і бронетранспортери.

22 ГРУДНЯ

– Румунська влада вводить надзвичайний стан. Тривають сутички між військом, яке стало на бік повстанців, і силами Секурітате.

Після невдалої спроби втечі президента Ніколає Чаушеску разом з його дружиною Еленою затримали солдати ген. Віктора Станкулеску й посадили до арешту. Секурітате відкриває вогонь з автоматів до цивільного населення.

На вулицях румунської столиці боротьба триває ще кілька днів. Кількість жертв перевищує кілька тисяч. На чолі нової влади стає Фронт Національного Порятунку.

Бухарест, 21 грудня. Ніколає Чаушеску виступає з промовою з балкону ЦК РКП.
Фот. Associated Press / East News

Бухарест, 22 грудня. Демонстранти на вантажівці.
Фот. Агенція ROMPRES

21 ГРУДНЯ

– **УГОРЩИНА.** Народні Збори приймають рішення про саморозпуск Парламенту 16 березня 1990 року, щоб зробити можливим проведення вільних виборів. У новому році в Угорщині розпочнеться перша після закінчення війни справжня виборча кампанія до Парламенту. У ній візьме участь понад 50 політичних партій.

**Дорана Кошовану, хранителька
Національного Музею, засновниця
Громадянського Союзу:**

Під вечір [22 грудня] почалося пекло. Короткі серії з автоматів розбивали шиби, дірявили стіни, викидали з одвірків солідні, здавалося б, двері. Ані телефонів, ані світла. Важко було зорієнтуватися, звідки стріляли, ззовні чи зісередини, військо чи “терористи”... Ніч загрози, коли здавалося, що за хвилю все завалиться.

На світанку, поділені на три “патрулі”, у складі хранителя і кількох молодих

солдатів, ми оббігали зали “Європейської Галереї”. Нашим очам відкрилася невимовна трагедія: картини Рубенса, Рембрандта, Йорданса, Бройгеля, обстріляні, висіли на уламках рам, тут і там обгорілих.

У задушливому димі ми якнайшвидше винесли рештки див цього світу.

Коли хотіли врятувати фламандський gobelen XVI століття, який ще вчора був чудово зелений, він розсипався нам в руках як попіл. Плакати? Кричати? Ховатися! Надворі було щораз ясніше. Відновилася канонада.

Бухарест, 22 грудня [16]

Бухарест, 22 грудня. Сутички на вулицях міста. Фот. Паду Сіремі / Reuters/FORUM

24 ГРУДНЯ

– СРСР. З’їзд Народних Депутатів визнає пакт Молотова-Рібентропа недійсним, що означає: правові основи перебування балтійських країн в СРСР перестали існувати. Перший секретар КПРС Міхаїл Горбачов однак стверджує, що національні прагнення балтійських республік можуть допровадити до актів насильства та дестабілізації держави.

Віргіліус Чапайтіс, секретар Саюдісу:

Спочатку ми боялися слова незалежність. Тепер уже не боїмося. [...] Зрозуміло, постає питання, що буде, коли до Литви буде введено танки. [...] Якийсь шаленець може застосувати насильство. Що ж... Але не можна так жити далі... Якщо перемаже шаленство, то не вдамося до сили. Зробимо як поляки – пере чекаємо. [42]

Бухарест, 22 грудня. Вуличні сутички демонстрантів з відділами Секурітате. Фот. Фатіє Карібас / Reuters/FORUM

З вироку Надзвичайного Військового Трибуналу:

Було здійснено геноцид, і то не тільки в Ті-мішоарі і Бухаресті. Це 25 років злочинів, які чинилися у формі доведення до голоду населення, позбавлення його опалювання та електрики, а передовсім злочини проти духа. [...] Скільки то часу румунський народ мусив вас терпіти зі страху, що у будь-якій хвилині можуть затримати, піддати дії наркотиків, замкнуті у психіатричній лікарні!

Тирговіште, 25 грудня [4]

25 ГРУДНЯ

– Румунського диктатора Ніколає Чаушеску і його дружину розстріляно в місцевості Тирговіште на підставі вироку, який було оголошено після кількогодинного процесу. Повстанські сили визнають диктатора винним у злочині геноциду, доведення країни до економічної руїни і привласнення суспільного майна в особливо великих розмірах.

Фотографії з екзекуції диктаторської пари облетіли цілий світ.

Бухарест, 25 грудня. Телевізійна трансляція екзекуції Ніколає Чаушеску.

Фот. Кшиштоф Міллер / Agencja Gazeta

26 ГРУДНЯ

– **БОЛГАРІЯ.** Незалежна профспілка “Подкрепа” організовує в Софії цілодобову демонстрацію на підтримку якнайшвидшої демократизації Болгарії. Члени профспілки вимагають негайної відставки уряду, розпуску Парламенту і призначення вільних виборів.

27 ГРУДНЯ

– **БОЛГАРІЯ.** Офіційно оголошено про засідання Круглого Столу за участі комуністів і представників опозиції (насправді зустрічі розпочнуться через два тижні). Наступного дня постають нові політичні партії. Болгарська влада зобов’язується дотримуватися прав турецької меншини, яка у кінці 80-х років зазнала численних репресій.

Бухарест, 26 грудня. Демонстрація у центрі міста. Фот. Кишиштоф Міллер / Agencja Gazeta

26 ГРУДНЯ

– Тимчасову посаду президента Румунії займає Йон Ілієску, досі високий функціонер Румунської Комуністичної Партії. Фронт Національного Порядку формує уряд Петре Романа (який було затверджено через три дні). Більшість посад у ньому займають комуністи. У столиці відбувається демонстрація противників такого складу кабінету міністрів.

28 ГРУДНЯ

– Сутички з недобитками Секурітате в Бухаресті поволі згасають, більшість відділів міліції, вірних режимові, складає зброю.

– **ПОЛЬЩА.** Сейм приймає ухвали про впровадження економічних реформ. “Цей пакет, – говорить міністр фінансів Лешек Бальцерович, – 13 ухвал і 7 ухвал, має переломне значення для польської економіки. Наша пропозиція – це економіка, що опирається на ринкові механізми, із власницькою структурою, яка діє у високорозвинених країнах, економіка відкрита на світ, правила якої зрозумілі для всіх”.

28 ГРУДНЯ

– **ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.** Головою Федеральних Зборів вибрано Александра Дубчека. Через день президентом стає Вацлав Гавел. В інавгураційній промові він зазначає: “Тепер уже не йдеться про краще майбутнє Чехословаччини. [...] Йдеться про щось більше. Про те, щоб шлях, яким ми підемо до ліпшого майбутнього, провадив до ліпшого майбутнього цілої Європи”.

Краків, 1990. Демонтований орел без корони періоду ПНР. Фот. Ежи Шот / ОК

П О Л Ь Щ А

Лех Валенса:

Закінчувався 1989 рік, який дехто називав Весною Народів. У Польщі його офіційним акцентом була зміна назви держави – з Польської Народної Республіки знову (як перед II світовою війною) на Польську Республіку. Змінено також герб, шляхом повернення білому орлові золотої корони. [53]

30 ГРУДНЯ

– ПОЛЬЩА. Сенат приймає зміни до польської конституції. Від початку доби 1 січня у життя входить нова назва держави – Польська Республіка (Rzeczpospolita Polska). Новим гербом є білий орел у золотій короні на червоному тлі. З конституції вилучено запис про керівну роль комуністичної партії. Крім того, гарантована свобода творення нових політичних партій.

Бухарест, грудень. Маніфестація перемоги.
Фот. Libertate Roumanie, 1989

30 ГРУДНЯ

– Пастор Ласло Токеш заявляє: “Кара для подружжя Чаушеску була актом справедливості. Але показування їхніх тіл на телебаченні було чином негідним. Не відчуваю до них ненависті. Хай Бог їм простить”.

31 ГРУДНЯ

– Фронт Національного Порятунку ухвалює декрет про реєстрацію і діяльність політичних партій у Румунії. Після понад 40 років диктатури комуністів настає швидкий розвиток політичного життя. Відроджуються партії, які існували до 1946 року.

Йон Матей, голова новоутвореної румунської Партії Відродження:

Маємо більше електроенергії і продуктів у крамницях. Маємо також свободу слова. Попри це діють старі структури влади і люди, що в них заангажовані. Занадто багато є тих, які ще два тижні тому виступали від імені Чаушеску, а тепер розглагольствують про демократію. Доки це не зміниться, не зміниться нічого.

Бухарест, грудень [13]

31 ГРУДНЯ

– **НІМЕЧЧИНА.** Під Брандербурзькими Воротами в Берліні Новий Рік зустрічає півмільйона осіб. Урочистість відбувається під гаслами об’єднання Німеччини. За офіційними даними, у 1989 році Східну Німеччину покинуло близько 350 тисяч громадян.

Д Е С Я Т И Л І Т Л Я О П І С Л Я

Бартош Каліський

Міхаїл Горбачов, який прагнув реформувати Радянський Союз, став його гробарем. Присвоєння йому титулу президента СРСР і широких повноважень не затримало розпаду системи і галопу економічної кризи. Від початку 1990 року союзні республіки, на чолі з Литвою, Латвією та Естонією, оголошували свою незалежність. На Закавказзі з'явилися національні конфлікти, а бездарні дії московської влади лише загострювали наявні антагонізми.

У січні 1991 року кривава атака советських спеціальних підрозділів на литовські урядові об'єкти у Вільнюсі не запобігла розвитку подій – балтійські республіки здобули незалежність. На тлі нерішучості Горбачова вигравав Борис Єльцин, який відтинався від тягаря минулого, а з червня 1991 року став президентом Російської Федерації, найбільшої республіки СРСР. У середині 1991 року розпущено останні інструменти гегемонії СРСР – мілітарний Варшавський Договір і Раду Економічної Взаємодопомоги. У грудні 1991 року Борис Єльцин, разом із головами Білорусі та України, які вибрали незалежність, підписав постанову про розпуск СРСР. На постсоветському просторі створено нову структуру під назвою Союз Незалежних Держав.

Розпад советського блоку змінював політичну й економічну ситуацію в Європі. Голови дванадцяти держав – членів Європейської Спільноти – прийняли рішення про оновлення основоположних засад. 7 лютого 1992 року в Маастріхті (Голландія) Спільноту було перетворено на Європейський Союз – зі спільною валютою, європейським громадянством, спільною закордонною політикою та політикою безпеки.

У Польщі від січня 1990 року відбувалися радикальні зміни. Перестала існувати Польська Об'єднана Робітничка Партія. Табір “Солідарності” розпався на кілька груп, які поборювали себе навзаєм. Яскравим прикладом цього було суперництво Тадеуша Мазовецького і Леха Валенси у боротьбі за посаду президента на загальних виборах: переміг Валенса. Польській економіці уряд Мазовецького влаштував шокову терапію (названу “планом Бальцеровича”), яка спричинила зростання безробіття і закриття нерентабельних підприємств, але передовсім визволила підприємливість громадян і повернула економічну раціональність.

У Болгарії на початку 1990 року відбулися засідання Круглого Столу – представників влади й опозиції. Очільника держави та комуністичної партії Тодора Живкова засуджено на 7 років ув'язнення за зловживання владою і розпалювання міжнаціональних конфліктів (тобто примусову болгаризацію турецької меншини). У вільних виборах успіх здобули посткомуністи, які однак погодилися на вибір опозиційного філософа Желю Желева на пост президента.

У надалі неспокійній Румунії у новій владі не бракувало колишніх прихильників Чаушеску, проте країна почала розвиватися в напрямі парламентської демократії і ринкової економіки.

У березні 1990 року в НДР відбулися вільні вибори, внаслідок яких комуністична партія втратила владу. Радянський Союз не виразив застережень щодо об'єднання Німеччини, завдяки чому воно могло врешті відбутися 3 жовтня 1990 року.

Акти ендеєрівської Штазі, які у переважній більшості вдалося зберегти, стали підставою для проникливої і суворої оцінки східнонімецького комунізму. Щоправда, процес Гонекера не було завершено – політик, на сумлінні якого були злочини НДР, покинув Європу, проте доволі швидкий і справедливий поррахунок з наслідками диктатури Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини став недосяжним прикладом для інших країн регіону.

В інших країнах інформація про злочинну суть комунізму проникала у суспільну свідомість значно повільніше. Символом змін в Угорщині став вибір президентом країни у 1990 році письменника Арпада Гонца, якого режим Кадара колись засудив на довічне ув'язнення за участь у революції 1956 року. У країнах регіону легше було віддавати шану жертвам комуністичних режимів, ніж засудити їхніх очільників. До сьогодні не надано оцінку злочинам комунізму у міжнародному масштабі.

У квітні 1990 року змінено назву Чехословаччини на Чеська і Словацька Федеральна Республіка. Запроваджено в життя декомунізацію (усунуто від влади функціонерів Комуністичної Партії Чехословаччини). 1 січня 1993 року нова федеральна держава перестала існувати, на історичній арені з'явилися незалежні Чехія і Словаччина. Президентом Чехії став Вацлав Гавел.

У 1991–1994 роках советські відділи остаточно покинули всі країни Центрально-Східної Європи, в яких вони перебували як окупаційні війська. Всі країни регіону здобули цілковиту незалежність.

Панівні політичні сили у посткомуністичних країнах погоджувалися з тим, що їхньою далекосяжною метою повинна бути економічна та політична інтеграція зі світом Заходу. У більш чи менш радикальній формі вони відмежувалися від комуністичного минулого. Напруження на міжетнічній основі між Угорщиною, Словаччиною і Румунією залагоджено шляхом переговорів і двосторонніх угод. Після періоду економічної катастрофи та частина Європи стала на шлях економічного зростання.

У 1994 році розпочалося втілення в життя програми “Партнерство заради миру” – співпраці з блоком НАТО, який комуністична пропаганда трактувала як головного ворога. Через п'ять років, у березні 1999 року, Чехія, Польща й Угорщина стали повноправними членами Північноамериканського Союзу, а також підтримали інтервенцію НАТО на захист косовських албанців. У 2004 році до НАТО вступили Болгарія, Естонія, Литва, Латвія, Румунія та Словаччина.

1 січня 2002 року у дванадцяти країнах (з п'ятнадцяти) Європейського Союзу в обіг увійшла спільна валюта – євро. Так виник непорівнюваний з нічим, що було досі, європейський простір економічної свободи.

1 травня 2004 року до Європейського Союзу вступили три балтійські республіки, Польща, Чехія, Словаччина й Угорщина. Через три роки долучилися Румунія і Болгарія.

Держави, які ще два десятиліття тому перебували у цивілізаційному й економічному глухому куті, підтримуючи імперські інтереси Радянського Союзу, стали повноправними членами об'єднаної, спільної Європи, базованої на дотриманні прав і свобод людини, принципів демократії і права на самовизначення народів.

1. *Berlin Alexanderplatz*, CD №2, Random House-Deu 2005, пер. пол. Пйотр Глоговський.
2. Piotr Bielawski, Romuald Lazarowicz, *Dziwny rok 1989*, Janki 2000.
3. "Biuletyn Informacyjny. Pismo Solidarności Polsko-Czechosłowackiej" №16/1990.
4. Elżbieta Centkowska, *Jesień Ludów '89. Kalendarium wydarzeń*, Warszawa 1992.
5. *Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci*, red. V. Prečan, Bratislava 1990, пер. пол. Пйотр Глоговський.
6. "Gazeta Krakowska", 25 липня 2005.
7. "Gazeta Polska", 13 травня 1989.
8. "Gazeta Wyborcza", 8 травня 1989.
9. "Gazeta Wyborcza", 15 червня 1989.
10. "Gazeta Wyborcza", 20 вересня 1989.
11. "Gazeta Wyborcza", 13 жовтня 1989.
12. "Gazeta Wyborcza", 18 грудня 1989.
13. "Gazeta Wyborcza", 1–2 січня 1990.
14. *Geremek opowiada, Żakowski pyta. Rok 1989*, Warszawa 1990.
15. Hans-Hermann Hertle, *Chronik des Mauerfalls*, Berlin 1997, пер. пол. Ксмена Долінська.
16. *Inigma de șapte ani. Timișoara 1989–1996*, Biblioteca Sighet, t. 4, București 1997, пер. пол. Роман Виборський.
17. *Istoriija i civilizacija*, Sofija 2006, пер. пол. Ольга Гроновська.
18. *Jana Klusaková a Jiří Dienstbier rozmouvají*, Praha 1993, пер. пол. Томаш Грабінський і Анджей Славомір Ягодзінський.
19. Martin Jankowski, *Der Tag, der Deutschland veränderte. 9 Oktober 1989*, Leipzig 2007, пер. пол. Пйотр Глоговський.
20. Wojciech Jaruzelski, *Przémówienia 1988*, Warszawa 1989.
21. Tomasz Jastrun, *Dziennik zewnętrzny*, "Kultura" Paryż №10/1989.
22. *Jesień Ludów, cz.1*, Zeszyty Dokumentacyjne PAP, Warszawa 1990.
23. *Keď sme brali do rúk budúcnosť*, Bratislava 1990, пер. пол. Пйотр Глоговський.
24. Helmut Kohl, *Pragnętem jedności Niemiec*, Warszawa 1999.
25. *Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ "Solidarność" Lechu Wałęsie. Stenogramy posiedzeń 1987–1989*, Warszawa 2006.
26. *Koniec Epoki. Wywiady Maksymiliana Berezowskiego*, Warszawa 1991.
27. "Lidové noviny" №11, 1989, пер. пол. Пйотр Глоговський.
28. "Lidové noviny" №12, 1989, пер. пол. Пйотр Глоговський.
29. "Magyar Nemzet", 17 червня 1989, пер. пол. Пйотр Глоговський.
30. "Neues Deutschland", 6 червня 1989, пер. пол. Пйотр Глоговський.
31. "Nowa Koalicja" №8/1989.
32. Janusz Onyszkiewicz, *Ze szczytów do NATO*, Warszawa 1999.
33. "Opinia Białostocka. Pismo KPN. Obszar X Białystok", січня 1989.
34. Alojzy Orszulik, *Czas Przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981–1989*, Warszawa 2006.
35. *Pamięć wyszehradzka*, "Karta" №37, 2003.
36. *Pokojowa rewolucja w NRD w prasie polskiej 1989–1990*, Berlin–Warszawa 2006.
37. "Polityka" №23/1989.
38. "Polityka" №35/1989.
39. Петр Поспіхал, інтерв'ю, записане Катажиною Мадонь Мітцнер у жовтні 2002.
40. Mieczysław Rakowski, *Dzienniki polityczne 1987–1990*, Warszawa 2006.
41. "Reflex" №46/2004, пер. пол. Пйотр Глоговський.
42. "ResPublica" №9–12/1989.
43. Anna Richter, *Ellenzéki Kerekasztal. Portrévázlatok*, Budapest 1990, пер. пол. Войцех Мазярський.
44. "Rudé Právo", 21 грудня 1989, пер. пол. Пйотр Глоговський.
45. *Sborník prací absolventů a současných studentů*, Hranice 1996, пер. пол. Пйотр Глоговський.
46. Георгі Спасов, інтерв'ю Радіо Вільна Європа, записала Рум'яна Узунова, 11 грудня 1989, пер. пол. Ольга Гроновська.
47. Titus Suciú, *Reportaj tu inimă in gură. Timisoara 16–22 грудня 1989*, 1990, пер. пол. Роман Виборський.
48. *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*, opr. Stanisław Petrzykowski, Londyn 1994.
49. Teresa Torańska, *Byli*, Warszawa 2006.
50. "Tygodnik Powszechny" №39/1989.
51. "Tygodnik Solidarność", 2 червня 1989.
52. "Tygodnik Solidarność", 1 грудня 1989.
53. *Droga do wolności. 1985–1990*, Warszawa 1991.
54. Stefan Wolle, *Wspaniały świat dyktatury*, Warszawa 2003.
55. *Wybory '89 w Krakowie. Wspomnienia, relacje i dokumenty z kampanii wyborczej Małopolskiego Komitetu Obywatelskiego "Solidarność"*, Kraków 1999.
56. *Wynegocjowany upadek komunizmu: polskie rozmowy Okrągłego Stołu, dziesięć lat później*, Uniwersytet Michigan, 7–10 квітня 1999.
57. "Życie Warszawy", 7 лютого 1989.

Ośrodek KARTA [Осередок KARTA] – незалежна неурядова організація, яка діє задля суспільного добра шляхом документування і поширення відомостей з найновішої історії Польщі та Центрально-Східної Європи. Осередок KARTA видавничу діяльність розпочав у 1982 році, документаційну – у 1987 році, легальну – 1989 року, міжнародну – у 1992 році, освітню – у 1996 році. У 2005 році Осередок KARTA ініціював у Варшаві Дім Зустрічей з Історією.

1989 рік був такий інтенсивний немовби перелом у визволенні Центрально-Східної Європи мав відбутися саме в його межах. У січні передвістя системних змін були ледве помітні. У грудні – нове незалежне буття стало дійсністю у Польщі, Угорщині, Чехословаччині. В НДР, Болгарії, Румунії та балтійських республіках СРСР візія системних реформ також уже глибоко закоренилася. Представляємо суспільства, які пройшли цей рік справжньою естафетою. Не досягаючи безпосереднього порозуміння, не плануючи діяти спільно, не узгоджуючи дат, одне суспільство ніби передавало паличку іншому. Коли певний етап завершувався в одній країні, то плавно переносився до наступної. Національні кульмінації були відокремлені, немов етапи естафети. Весна була польська, літо – угорське і балтійське. Восени настала черга німців, чехів, словаків і болгарів. У перших днях зими перелом відчували румуни.